

MAGYAR BORTERMELŐ LELKI ALKATA

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

IRTA:

SZEKFŰ GYULA

BUDAPEST, 1922.
[..]GENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., KECSKEMÉTI-UTCA 3.

A MAGYAR BORTERMELŐ LELKI ALKATA

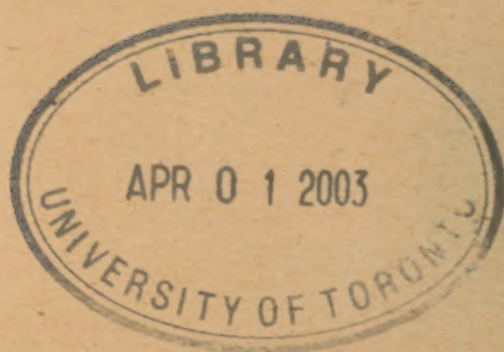
TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

IRTA:

SZEKFŰ GYULA

BUDAPEST, 1922.
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kecskeméti-utca 3.

Tagányi Károlynak,

a hazai gazdaságtörténet alapitójának és mesterének
hálás ragaszkodással ajánlja

a szerző.

Előszó.

Nem szándékom sem a szőllőművelésnek és bortermelésnek, sem a borkereskedésnek történetét adni. Célom inkább theoretikus: bemutatni azon hatást, melyet lelki tényezők, faji, öröklött sajátságok gyakorolnak a gazdasági életre, holott a mi közönségünk, főként annak egyoldalúan, materiálisan orientált része hajlandó a gazdasági élet jelenségeit tisztán anyagi processzusokra, nem pedig lelki tényezőkre vezetni vissza. Ez utóbbi felfogás elavúlt volta nem ismeretlen azok előtt, kik figyelemmel kisérték a német gazdaságtörténet ujabb kutatásait, melyek pl. a kapitalizmus anyagi jelenségét itt vallástörténeti tényekből (puritanizmus szelleméből), ott faji összefüggésekből (a zsidóság hatásából) magyarázzák. Mivel azonban joggal feltehettem, hogy ez ujabb szakkutatások ismeretlenek közönségünk előtt, ezért látszott szükségesnek jelen munka első fejezetében a theoretikus vonatkozású problémát és a megértéshez szolgáló fogalmakat közérthető módon tisztázni.

Ami utána jön, a munka többi fejezete, inkább csak például, paradigmául szolgál az elől felvetett kérdéshez. A magyar bortermelés és borkereskedés 18. és 19. századi történetén vizsgálom meg, valóban megvan-e a lelki tényezőknek az a hatása a gazdasági életre, a *magyar* gazdasági életre, amelyet az első fejezetben elméletileg megállapítottam. A példa azonban nemcsak a belőle megvilágosuló általános eredmény miatt, de mondhatnám, önmagában is érdekelt, ami természetes is, hisz a borkereskedés és termelés ügye a 18. században a magyar állam akkori központi problémájával, nagy betegségével, a gazdasági önállótlansággal függött össze, a 19. században pedig olyan kiváló magyarok töprengtek rajta, minő Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Szemere Bertalan. Úgy vélem, nem végzek fölösleges dolgot, midőn működésüknek e meglehetősen elfeledett oldalát ujra megvilágitom.

Bár így a bortermelés történetének rajza nem is öncél jelen munkámban, s ehhez képest, mint mondani szokás, teljességre nem is tartok számot, mégis első sorban bortermelő szakköreink olvashatják érdeklődéssel és azt hiszem — a megtett kötelességérzetből származó megnyugvással. Bortermelésünk ma kétségtelenül európai magaslaton áll, de hogy minő nehézségbe, minő fáradságos munkájába előrelátó hazafiaknak került ezen magaslat elérése, ezt mutatja meg munkám. Minél nehezebb volt a felemelkedés, minél mélyebben gyökereztek a magyar természetben a kifejlést akadályozó tényezők, annál

nagyobb az érdeme azon szervezett munkának, melyet Schamstól és Széchenyitől kezdve bortermelésünk vezérférfiai minden időben végeztek. Az emelkedés főakadálya faji természetünk egy hiányából származott; ezt a hiányt borászatunk vezetőinek sikerült kiküszöbölni, s ezzel példát adni más köröknek is faji természetünk nemesítésére. Vajha a Széchenyitől annyit emlegetett egyéb nemzeti hibák, a szalmaláng, az örök gyűlölködés, az illuziókhoz ragaszkodás is olyan józan, állandó kezeléssel gyógyittatnának, minőt egy speciális téren borászati szakköreink alkalmaztak.

Budapesten, 1922. augusztusában.

I.

Probléma és fogalmak.

Régi igazság, melyet legújabban Georg von Below formulázott: a historikusban mindig lakozik valami a szkeptikusból. Persze nemcsak azért, mert már módszerének elemi feltételei közé tartozik, hogy az előadása alapját szolgáltató kútfőket jól szemügyre vegye és semmit el ne higgyen nekik anélkül, hogy meg ne győződött volna megbizhatóságukról. A szkepticizmusnak, hogy úgy mondjuk, e szövegkritikai formája is szükséges, nagyon is szükséges a történetiráshoz, de van egy másfajta is, melyet maguk a történészek is gyakran elhanyagolnak.

A modern történész saját tudománya termékeire évszázadokra visszamenőleg tekinthet vissza. Tudományának anyaga az emberi faj földi cselekvése, az emberi csoportok és egyének változatos és mulékony cselekedetei, melyeket nemcsak rekonstruálnia kell, amennyiben ez lehető és érdemes, hanem kiválogatás és magasabb szempontok alkalmazásával mintegy újra alkotnia: a lefolyt múlékony durva valóságból, egy új magasabb lelki valóságot előállitani. Anyag és probléma egyaránt ősrégi, az érdeklődés iránta szintén az. És mégis, ha a történész számot ad magának azon kisérletekről, melyekkel Herodotostól Hegelig és Oswald Spenglerig a gondolkozók hosszú sora próbált a földi események végnélkülinek látszó sorozatába némi rendszert, valami törvényszerűséget, vagy legalább emberi értelmet belevinni, — ha a történetfilozófiák egymással ellentétes, egymást könyörtelenül tagadó példányain végigtekint: lehetetlen, hogy zúgó fővel meg ne kapaszkodjék, menekvésül, a saját

tudománya methodusába, mely őt az ily rendszerező kísérletekkel, szép játékokkal szemben józan, nyugodt szkepticizmussal vértezi fel. Mert a modern történeti módszer, mely a segédtudományok: írástörténet, jog-, közigazgatás-, gazdaságtörténet, psychologia és irodalomtörténet hathatós támogatásával fejlődött ki, teljes jogot ad a historikusnak a szkepticizmusra azon próbálgatásokkal szemben, melyek az ő módszerével ellentétben terjeszkednek és hódítják meg a sohasem szkeptikus tömegeket.

Különös jelenség, de megfigyelhető: az átlagos intelligenciáju tömegeknek rendesen *van* valamiféle ily rendszerező felfogása a történetről, annak dacára, hogy e tudománynyal szemben közömbösek és tán létezéséről sem igen tudnak. De a mult dolgokról valami általános itéletük mégis van, amely itéletnek elemeit persze készen kapják azon uralkodó szellemi irányoktól, melyeknek, szintén inkább öntudatlanul, alá vannak vetve. A mai átlagember történeti felfogása — főként nálunk, hol a szellemi világban oly kevés az önállóság — részben a liberális irányból, és ennek racionalisztikus előzőjéből, részben a szocializmus történeti materializmusából jött létre. Természetesen a *tömegek* történeti felfogásának liberális kútfői közt nem szabad sem Mommsent, sem Diltheyt, racionalisztikus-pozitiv forrásai közt Tainet vagy régebben Schlözert keresnünk; ehelyett sokkal alább kell szállnunk és egész alacsony, közkézen forgó elméletekkel és felfogásokkal kell megelégednünk. A magyar liberális korszak legünnepeltebb történeti munkáinak, A régi és új Magyarországnak szerzője annyira távol állott mindennemű lelki tények felfogásától, hogy nem átallotta Széchenyi István egész lelki működését testi betegségre vezetni vissza. És tapsoló közönsége nem vette észre e felfogás durva materialisztikus voltát, mert maga is rabja volt a 19. század e szellemi betegségének. Ha tehát a következőkben az átlagemberek e történeti felfogását jellemezzük és benne racionalisztikus, liberális, pozitivista, materialista elemeket találunk, ezen kifejezéseket mindenkor a nálunk divatos átlagos, közértelemben használjuk, anélkül,

hogy Diltheyt és Tainet vagy Comteot bevonnók a dologba, melyben ők valóban ártatlanok.

A közfelfogásnak, mely rajtunk generációk óta uralkodik, két főformája van. Az egyik ellenségesen áll szemben a földi események csodás változatosságával, s amennyiben a cselekvések ez előttünk fekvő labyrinthját még sem tagadhatja, benne egy hibát lát, melyet meg akar és — azt hiszi, meg is tud javitani. Hite szerint ezen rakoncátlan, rendszerbe eddig nem foglalható tömkelegébe az emberi cselekedeteknek mégis lehet rendet és rendszert hozni. A hatalom persze, melytől e csodát várja, időnkint és pártállás szerint más és más nevet visel: egyszer Észnek, vagy Szabadságnak, máskor Demokráciának vagy Liberalizmusnak, néha Kapitalizmusnak, később Anyagnak, Gazdaságnak, Kommunizmusnak hivják, de e különböző nevek alatt egyazon lényeget ismerhetünk fel: egy valami óriási méretekbe nőtt erőt, melynek az ő hivői oly sokféle és komplikált hatáskört és oly korlátlan működést tulajdonitanak, hogy az szinte már a földi korlátokból kinőve transcendens lénynyé, bálványnyá magosul csodálóinak szemei előtt. Ez az erő az emberi történet folyamában minden jónak és minden szépnek egyetlen kútforrása; ő alkot mindent, ami kivánatos és ő képes mindent alkotni. A szocialisztikus történetfelfogás szerint a gazdasági tényezők az okai az emberi cselekedetek egész sorozatának; nincs egyetlenegy tény sem, melyet ne e gazdasági tényezők alkottak volna, s másrészt, ha e gazdasági tényezők megváltoznak, pl. a kapitalizmus helyébe kommunizmus lép, ezáltal egyszerre, varázsütésre megváltozik a földi lét és emberi lélek egész arculatja. Nem kevésbbé nagy hatalommal rendelkezik a racionalizmus és liberalizmus bálványa, az Ész és a Szabadság, a Demokrácia és az általános, titkos és egyenlő Polgáruralom, melyeknek, lelkes hiveik szerint, szintén megvan legalább is azon erejük, mint a tavaszi napnak, mikor havas mezők és kopár földszalagok helyén egyszeriben virágos szőnyeget és zöld pázsitot varázsol.

A történeti methodus szempontjait alkalmazva e jelenségre, kétségtelen, hogy itt a kauzalitásnak egy egészen jogosulatlan formája áll előttünk. A szemügyre vett erő, legyen annak bármily neve, nem egyéb, mint egy ormótlan nagy Ok, egy óriási méretü kauzalitás, melyről hivői felteszik, hogy képes az emberi cselekedetek végtelen tömegének irányát megszabni, függetlenül minden egyéb inditéktól, melylyel eddig a földi cselekedeteket meg szoktuk okolni, már amennyire ez a történetirásnak egyáltalában lehető volt. Az átlagfelfogás óriási bálványt csinált magának, melyet közelebbről meg nem határozható titkos, minden világrészben, minden korokra, minden egyénre hatékony, legyürhetetlenül hatalmas erőkkel látott el, aminthogy a liberális és szocialista publicisták Szabadság, illetőleg Anyag-tisztelete néhol veszedelmesen közeledik az alacsony kulturáju, félvad népeknek bálványimádásához. Ez a föntebb jelzett felfogásnak egyik, pozitiv formája, mely a komikumot sem nélkülözi abban, hogy a bálványimádó hiveknek egyik állandó mellékfoglalkozása épen a — pozitiv vallások kigúnyolása és diszkreditálása!

A pozitiv formát kiegésziti, teljessé teszi a negativ. Hit helyén itt sötét tagadás áll, a bálvány helyén rendszerré emelt képrombolás. Az átlagos történetfelfogás, az ő bálványa, a Nagy Ok boldog birtokában, nekimegy minden egyéb oknak, megsemmisit, hatástalannak, értéktelennek nyilvánit minden egyéb kauzalitást, aminthogy a valóságban nincs is szüksége egyre sem, mivel a nagy bálvány, a soknevü, az Ész, a Szabadság, az Anyag, minden jelenségnek kielégitő oka, s kivüle egyéb oknak nincs is többé létjogosultsága. De nem is lehet, mert ha a Nagy Ok mellett még más inditékok is merészkednének a földi események egymásutánjába irányitólag belenyúlni, ez esetben a Nagy Ok, az Ész, vagy Anyag bálványa semmikép nem lehetne mindenható, mert el kellene tűrnie maga mellett még olyan kisebb okokat is, melyek létezésüket nem őrá vezetik vissza. A bálvány hivei kénytelenek tehát, nem va-

lami tapasztalati okból, tudományos belátásból, hanem csak bálványuk tekintélyének fentartása érdekében az emberi fejlődésre ható tényezők sorából kizárni úgy a nagy egyéniségeket, mint az érzelmeket, az ésszel nem szabályozható, mert kedélyvilágban gyökerező vallásos és nemzeti, faji érzéseket. Természetesen ez a múltra nézve nem mindig sikerülhet nekik, de erre nincs is szükségük. Amikor a doktriner liberalizmus kénytelen megállapitani, hogy a középkori ember életének, s ennélfogva a középkori történetnek is egyik főinditéka a vallásos érzés volt, ezt azzal a magyarázattal köti össze, hogy a középkor sötétségében az igazi nagy okok, az Ész és Szabadság még nem működhettek, tehát a szánalomraméltó középkori ember mit tehetett egyebet, meg kellett elégednie ebben a szomorú korszakban az emberhez egyedül méltó ok szegényes pótlékával, a vallással. Amelyre természetesen manapság, a Nagy Ok uralkodása idején, semmi szükség nincs többé. Hasonlókép gondolkodik a történeti materialista felfogás a nemzeti inditóokokról, a népi és faji különbségek történeti hatásáról, amiben egyébként csak az eredetileg és mai formájában ismét anacionalisztikus liberális felfogást fejleszti tovább.

Hogy az ilyen konstrukciókat a történész szkepticizmussal fogadja, azt nem kell külön hangsúlyoznunk. Szkepticizmusa azonban nemcsak onnan származik, hogy a történet módszeres tanulmányánál megismerte a pozitivista-materialista iránytól tagadott okok valóságos nagy hatását, a vallásos érzelmek, a morális momentumok, a nemzeti különbségek, a nagy egyéniségek történetalkotó képességét és tényleges erejét. Szkeptikussá leszünk akkor is, ha megpróbáljuk a materialista alapra helyezkedni és a Nagy Okból magyarázni a jelenségeket, anélkül, hogy egyelőre tekintettel lennénk a többi, előttünk ismeretes inditékra. Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy mind a liberalizmus és pozitivizmus Szabadsága és Ész-elve, mind a materialista szocializmus Anyaga: gazdasági tényezői, tagadhatatlanul tényleges faktorai voltak és lesznek a történeti folyamatnak;

köztük és az emberi történet egyes, sőt nagyszámú és igen fontos momentumai között valóságos kauzalitás áll fenn, melyet komoly historikus nem is tagadott soha. De ha hatásukat kutatjuk, még pedig az átlagember bálványimádásától mentesen, csakhamar elérkezünk azon ponthoz, hol e nagy okok már összezsugorodnak olyannyira, hogy hatásukat a legélesebb szemmel sem lehet többé felfognunk. Azaz a pozitív és materialista okok bizonyos ponton megszűnvén hatni, következőleg ezen a ponton túl már nem ők, hanem azon okok működnek, melyeknek létezését és jogszerű hatékonyságát pedig az átlagos irány mereven tagadja.

Ime egy példa az agrártörténet köréből, mely annyiban előnyben van a gazdaságtörténet egyéb ágai felett, mert már régen, szinte száz év előtt sikerült megállapitania azon feltételeket, melyek valamely adott helyen virágzó produkciót tesznek lehetővé. Mint talán olvasóim egy része előtt ismeretes, a mezőgazdasági termelésnek szinte mathematikailag formulázható feltételeit egy mecklenburgi gazdaember, Johann Heinrich von Thünen fedezte fel, aki gőzölgő elméletektől függetlenül, egyedül gyakorlati, tapasztalati adatok segélyével végezte kutatásait. Adatait az ő évtizedeken át pontosan végzett gazdasági számadásai szolgáltatták neki és ha kutatásaiban valami eredményt vélt elérni, előbb kipróbálta azt saját gazdaságában és csak ha az ott bevált, azaz meghozta a várt termést és jövedelmet, csak akkor fogadta el valóságos theoretikus eredménynek.[1]) Ezen „exakt" kutatásai szerint a mezőgazdasági termés a föld munkaképességétől, minőségétől, humusztartalmától és két ugynevezett kulturális tényezőtől függ: az egyik, hogy mi volt korábban az illető

[1]) J. H. v. Thünen, *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, főként I. kötete: Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise, der Reichthum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben. II. kiadás. Rostock 1842. V. ö. az irodalomra és Thünen jelentöségére az *Allgemeine Deutsche Biographie* cikkét, továbbá Alfred Weber, *Die Standortslehre und die Handelspolitik* az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 32. köt. 1911, 668. l.

földben, s a másik, minő munkát fordít a gazda a most benne levő terményre, azaz a föld megmunkálása az illető termelési évben.[1]) A további építmény hasonlóképpen kizárólag gazdasági tényezőkkel számol: kimondja, hogy a mezőgazdasági termelésnek célja és értelme a jövedelem, a termés hozadéka, és ezen alapon, föltéve, hogy a termés a fönt felsorolt öt tényezőnek lehető legkedvezőbb együttműködése folytán jön létre, még mindig nem bizonyos, hogy hoz-e jövedelmet, mert a gazda bevétele a termésen kívül a szállítási költségtől és a piaci ártól is függ. Mindezen tényezők hatásának, mint mondottuk, mathematikailag exakt lemérése által Thünen képes volt megjelölni azon vidékeket, hol pl. szemes gabona, másutt marhatenyésztés, ismét másutt kizárólag fatermelés lehet a gazdának jövedelmi forrása. Ez az ő úgynevezett Standorttheoriája, melyet a nemzetgazdaságtan mai napig helyesnek ismer el, anélkül, hogy képes volna azt Thünen speciális területéről, a mezőgazdasági termelésről átültetni az ipari és kereskedelmi termelésre. Csak nemrégen szenvedett hajótörést egy ilyen kisérlet, mely az ipari termelés feltételeit akarta Thünenhez hasonlóan mathematikai formulákba szorítani.[2]) A nemzetgazdászat tankönyveinek illető fejezetei ma is csak Thünen megállapitásait ismételik és a gazdasági termelésnek csak általános feltételeit, minők a talaj, a nyersanyag, a megfelelő munkaerő, szállitási eszközök stb. tudják felsorolni.

A feltételek, melyektől Thünen theoriája a termés hozamát, azután a gazda jövedelmét függővé teszi, kétségtelenül gazdasági természetüek, s bennük lelki, kulturális vonatkozást első pillanatra alig jut eszünkbe keresni. Közelebbről szemügyre véve azonban, nemcsak a föntneve-

---

[1]) Thünen mathematikai formulája szerint: termés (Ernte) = a föld működése (Tätigkeit), kvalitása, humusza, és a kulturtényezők azaz: E = TQHK.

[2]) Alfred Weber, *Über den Standort der Industrien*, I. Teil, Reine Theorie des Standorts, Tübingen 1909. Keveset nyújt Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus* II. 2. 1917. 800. l.

zett (gazdaság-) kulturális tényezőkben, de még a föld hozamképességében, minőségében és humusztartalmában is fel kell ismernünk olyan momentumokat, melyeket nem teljesen és kizárólag a természet munkája, az Anyag határoz meg, hanem részben legalább tudatos emberi müködés is befolyásol. Hisz „humusz" alatt is Thünen első sorban az emberi megmunkálásból előálló termőképességet érti és olyan földre vonatkoztatja, mely ép az emberek céltudatos munkája folytán már elvesztette azon növényi substanciákat, melyekkel müveletlenül, ősállapotában rendelkezett. A gazdaságkulturális tényezők közül pedig az, mely a gazdától végzendő földmunkára vonatkozik, már valóban komplikált fogalom, melynek összetételében a kulturális tényezők határozottan fölényben vannak az anyagiak felett. Ezen természetüket felismerte már a Thünen elméletének ipari térre átültetője, Alfred Weber is, ki az ipari termelés összes tényezőit két csoportba osztja: egyrészt a természeti-technikai (fekvés, klima, a megmüvelés technikája), másrészt a társadalmi-kulturális csoportba, amely utóbbit adott gazdasági és társadalmi formák folyományának tartja, tehát az Anyag és Természet kizárólagos uralma alól felszabadítva, az emberi cselekvés és az emberi történet körébe utalja át. Ezen kulturális csoport, komplex voltához képest, ellenállást tanusít a gazdaságtörténet azon exakt, mathematikai formulákhoz vonzódó irányával szemközt, mellyel Alfred Weber müveli; ezért kénytelen ő kutatásai további folyamán ezt a tényezőt elmellőzni és megelégedni azon különbség felemlítésével, melyet az egyes területek népességének faji, öröklött tulajdonságai okoznak az ipari termelés feltételei között. [1])

Az Anyagból, Gazdaságból kiindulva, mathematikai fórmulák büszke bizonyosságán át egyszer csak megérkeztünk a lakosság öröklött faji tulajdonaihoz, egy igen labilis, sokféleképp érthető és nehezen formulázható jelenséghez, mely annyira nem alkalmas mathematikai kezelésre, hogy bizony-

[1]) A. Weber, *Über den Standort der Industrien*, I. 20. l. „Differezen der rassenmässigen Erbqualitäten der Bevölkerung".

talanságában a mathematikai formulák ellentétjének tekinthető. Amikor azonban egy ilyen komplex lelki tényező bevonul a kutatás körébe és a szemügyre vett jelenségen hatását érezteti, abban a pillanatban megdől a pozitivista-materialista Nagy Ok kizárólagos uralma, sőt az egész elmélet is buborékként szertefoszlik. Mert ha $E = TQHK$, ha ez az egyenlet helyes is, amiben nincs okunk kételkedni, de ha K mennyiségét nem tudjuk benne meghatározni, s ha konstatálnunk kell, hogy mennyisége, értelme — népek, fajok, korok, egyének szerint — *változik*, akkor a pozitív tartalmú K helyébe kénytelenek vagyunk egyszerűen egy ismeretlen, csak ezután és még hozzá: esetről-esetre meghatározandó tényezőt, X-et tenni. Az így nyert eredmény pedig: $E = TQHX$ nem mond egyebet, mint hogy a probléma a gazdaságtannak materiális: természeti-technikai eszközeivel nem oldható meg, hanem átcsap a *szellemtörténet, a lelki tényezők hatásával foglalkozó történetkutatás* körébe.

Érezte ezt a becsületes öreg Thünen is, aki bár egészben véve Adam Smith alapján állott és a liberális gazdaságfelfogás e nagy alkotójának néhány részlettanítását helyesbíté és mélyíté el, mégis munkájában többször is élénken tiltakozik az ellen, ha valaki az ő elmélete alapján akarna valamely gazdasági formát más vidékre átültetni, anélkül hogy tekintettel volna az ottlakó népesség szokásaira és évszázadokon át öröklött gazdasági gyakorlatára. Ezen minden liberalizmus- és történeti materializmussal dacoló historizmusában annyira megy, hogy nem átalja egyenesen kijelenteni: az ő eredményei csak a mecklenburgi mezőgazdasági területen (amelyről adatai is származnak) érvényesek teljes egészükben és pl. a belga mezőgazdaságra már át sem ültethetők.

Igy valóban nem marad egyéb hátra, mint komolyan szemügyre vennünk a faji, öröklött tulajdonságok gazdaságtörténeti vonatkozásait.

Zsákutcák zsákutcájában volnánk, ha most a továbbhaladás előtt, definicióját kellene adnunk a fajnak és az öröklött tulajdonságoknak. Ez a szegény fogalom, annak

dacára, hogy elég hosszú múltra tekint vissza, a pártok kedvezése és gyülölsége miatt mai napig sem stabilizálódhatott és nem tehetett szert általánosan elismert formára. De a történeti kutatás rosszul állna, ha szolgálatában csak pontosan körülírt és mindenkitől egyformán elismert fogalmak szerepelhetnének. Hisz alkotmány, parlamentarizmus, Julius Caesar, athéni demokrácia, germán invázió, liberalizmus, karolingi gazdaság, Don Carlos, árja néprokonság, mind fogalmak, melyeknek az emberi történetben megvan az ő pozitiv alapjuk: a lefolyt jelenség, a következéseiben tapasztalható kapcsolat, a valóságban átélt emberi élet, — melyekkel tehát a történetirás joggal operálhat, sőt kénytelen operálni, anélkül, hogy e fogalmak mibenlétét, e jelenségek és emberek értékelését illetőleg a szakemberek közt bárminemű *communis opinio* kifejlődött volna. A fogalmak tisztázása folyton folyik, a szaktudomány Julius Caesar jelentőségét kétezer év, az angol parlamentarizmusét kétszáz év, a francia demokraciáét 10—20 év óta vizsgálja, anélkül, hogy kutatásait bármelyik kérdésben végkép lezártnak tarthatná.

Igy aztán nincs ok szégyenkeznünk, ha a faji kérdést illetőleg sem tudunk pontos, mindenütt érvényes definiciót és értékelést nyújtani. A faj problémája, a liberalis tudomány száz éves uralma alatt következetesen elhanyagolva és egyoldalu enthuziaszták — gondoljunk csak Gobineau-ra és H. St. Chamberlainre — kezére engedve, ma azon kérdések közé tartozik, melyek közmegelégedésre semmiképen meg nem oldhatók. Az utóbbi század a szabad költözés, az ipari központok és a közlekedési eszközök rohamos fejlődése révén Európa lakosságának tetemes részét hajtotta uj lakóhelyekre, uj szomszédok közé annyira, hogy manapság alig van terület, hol a régi lakosok bevándoroltakkal, jövevényekkel vagy azoknak leszármazóival ne élnének együtt. Ha még tekintjük a gazdasági és kulturális krizist, melyben Európa már évtizedek óta él, s amely az emberek testvéries érzését nagyon is korlátok közé szoritja és érthetővé teszi, hogy a jövevényt nem fogadják tárt karokkal, hanem ehe-

lyett inkabb a választófalakat keresik, melyekkel a hivatlan vendéget maguktól elkülönözhetik: akkor megértjuk az animozitást, azt a fontos életérdekből is származó gyülölködést, melylyel a népek a faj, a race, a népiség jelszavára reagálnak. Az egyik fél az őslakó arisztokratikus gőgjével keresi-kutatja és ha megtalálta: imádja a saját faji tulajdonait (mert faji *hibákra, bünökre* csak nem fog akadni az ilyen érdekből származó kutatás!) és helotának vagy felkapaszkodott parvenu-nek tartja a nem-fajtájabelit, mig ez, érezve fajiságának a környezettől elütő voltát és tapasztalván az elütő fajiság kellemetlen következményeit, kézzel-lábbal tiltakozik a faji kérdés felvetése ellen és a mindent individualizáló s épen ezáltal mindent uniformizáló liberalizmusra esküdve tagadja, hogy faji különbségek léteznének az emberi nem, a homo sapiens egyes csoportjai között.

Nem lehet kétséges, hogy a faji kérdésnek a történeti kutatás körébe vonását meg nem akadályozhatja sem ez a félős tartózkodás, sem pedig az a lehetőség, hogy a várható eredményekkel esetleg tudománytalan körök visszaélést követhetnének el. Az aggályok tulzottak, mert a faji kérdés olyatén felfogása, aminőre történeti kutatásnál szükségünk van, egyik fél kezébe sem adhat fegyvert, melyet az a másik ellen fordithatna. A történet világánál kétségtelen, hogy sem abszolut kedvező tulajdonú, sem müvelhetetlen, javitásra alkalmatlan fajok nincsenek, mert a történeti fejlődés során mindegyik faj változásokon megy át, tehát a véletlenül hosszabb fejlődésen, kedvezőbb viszonyokon átment müveltebb fajnak semmi joga nem lehet fejletlenebb társát lenéznie. Viszont a történeti életet élt népfajok közti különbségek sem olyanok, melyeknek a külsőt illetőleg anatomiai eltérések, a belső alkatra nézve pedig valami immanens tulajdonok volnának okozói. Egyetlenegy pillantás az europai népek fejlődésére, meggyőz bennünket az ily mélyreható, változhatlan különbségek valószerütlenségéről. Az európai népfajok, melyek történetünknek három-négyszáz év óta főszereplői, az utóbbi ezredév alatt, jóformán szemeink előtt alakultak

ki elsö sorban keveredés útján, mint az angol a francia-normann-szász-keltából, a francia a latin-kelta-germánból, az északnémet germán és szlávból, a délnémet ismét más germánból és más szlávból, a magyar a honfoglalás elötti finn-ugor-török keveréknek ujabb török-szláv-germán felöntéséből. Mindebből látható, hogy a faj fogalma, amelyre nekünk az európai történet kutatásában szükségünk van, első sorban *történeti alakulat*, időben lett és időben megváltozható képződmény, nem pedig valami anatomiai vagy psychikai unikum, specialitas, mely egy példányban, egyetlen formában állván elő, egész léte alatt büszkén dacolhatna a történeti fejlődés által eszközölhető változtatásokkal.

Ha pedig történeti alakulatnak fogadjuk el a fajt, akkor el kell ismernünk, hogy alá van vetve mindazon tényezők hatásának, melyek a történet folyamán, az emberi cselekvésekre érvénynyel birnak. Ilyen első sorban a természet, melynek hatása a lakóhelyek szerint, ahol a faj kialakult, különböző: az éjszaki népek, norvégek, dánok, finnek fajiságának tulajdonai a természeti viszonyok folytán eltérnek a mérsékeltebb és délibb vidéki lakókéitól, mint pl. a délnémetekéitől, magyarok-, olaszok-, spanyolokéitól. Hegyi népek szintén különböznek az alföldek, mocsarak lakóitól. De a természeten kivül kulturális és társadalmi tényezők is megváltoztatják a faj arculatát. Tagadhatatlan, hogy a mai angol faj kialakulására nagy, döntő befolyással volt az a mérsékelt, abszolutizmustól és demagógiától tartózkodó alkotmányos élet és berendezések, melyek Angliában a 17. század óta uralkodtak. Épen így az amerikai faji speciesre az Egyesült-Államok alkotmányos és gazdasági viszonyai, a franciára a hosszú feudalizmus, abszolutizmus és a rákövetkező század forradalmi demagógiája. A németre a patriarchalis és felvilágosodott abszolutizmus, amint-hogy a magyar fajiságnak is némely vonása azon közjogi viszony hatása alatt fejlődött ki, mely nálunk négyszáz éven át a legfőbb, központi probléma volt.

A kulturális és társadalmi hatásnak azonban, hogy

valóban hatás legyen, az előbbi példákból láthatólag is bizonyos időn át kell tartania, míg az illető faji objektumon tapasztalható, megfigyelhető nyoma maradhat. Faji változás csak *huzamos* behatás folytán állhat elő. Áll ez olyan változásra, mely egész fajon megy végbe olyképen, hogy a faj alá tartozó összes egyedek bizonyos idő mulva némely új tulajdonokkal rendelkeznek, melyek korábban, a faj korábbi tagjaiban még hiányoztak. De áll ez az egyéni változásra is, a fajhoz kivülről csatlakozó egyének, illetőleg, mivel huzamos időről van szó, családok megváltozására, asszimilációjára. Idegen fajiságukról leszakadt családok, melyek huzamos időn át benne élnek az új fajiságban, a kulturális és társadalmi tényezők hatása alatt átalakulhatnak, aminek azonban feltétele, hogy a korábbi faji környezettől megváljanak, s viszont valóban benne éljenek az új környezetben. Bajuvár-osztrák származású főúri családok egy-két generáció alatt elcsehesedtek, de viszont mikor egyes tagjaik megint német környezetbe jutottak, igen könnyen visszagermanizálódtak. Az ilyen változásoknál tehát a huzamosság mellett *állandóságra* is szükség van, hogy az eredmény látható legyen. A kulturális-társadalmi hatás mibenléte feltételezi egyúttal, hogy testi változások aránylag nehezebben jönnek létre, mint lelkiek, annál nehezebben, mivel a történeti kutatást érdeklő fajok többnyire erősen kevertek és állandó, általánosan érvényes külső tulajdonokkal maguk sem igen rendelkeznek. A 19. század nagyfokú keveredése óta a külső különbségek inkább ruhára, testtartásra és egyes testi, külső szokásokra pl. hanghordozás, redukálódnak. Tót vagy magyar származású amerikai családok, megtartva anatómiai speciálitásukat, ha volt ilyen, mégis rövidesen átalakulhatnak külsőleg tökéletes amerikaiakká.

Összefoglalva: faji tulajdonoknak nevezhetjük azon külső és belső, testi és lelki sajátságokat, melyek a történeti korban egységesen jelentkező, egységes, egyednek tekinthető emberi közösségeket a többitől megkülönböztetik. Ilyen értelemben tehát szó lehet kisebb és nagyobb közösségek

faji tulajdonairól, amennyiben azokat fel tudjuk ismerni. Például a germán népcsalád, vagy a szászok, bajorok néptörzsének faji tulajdonairól, az arabok, az izrealiták, a spanyol-portugáll zsidók faji tulajdonairól, a magyar nép, a székely törzs faji tulajdonairól. Mindezen tulajdonságok részben a természeti, részben kulturális-társadalmi tényezők huzamos és állandó hatása alatt fejlődnek ki az illető közösségben és egyszer kifejlődve a közösség tagjai közt átöröklődnek. Ebből világos, hogy faji tulajdonokról társadalmi és köz- vagy magánjogi alapon kifejlődött közösségeknél, minők a társadalmi osztályok, rendek, céhek stb. nem lehet szó. Faji tulajdonok kizáróan a nagyfokú állandósággal rendelkező, mondhatjuk: súlypontjukat és továbbfejlődési, szaporodási lehetőségüket önmagukban biró emberi közösségekben léphetnek fel, minők a nemzet, nép, néptörzs.

Történeti szempontból faji tulajdonoknak nevezhetjük tehát mindazon örökletes tulajdonságokat, melyek a történeti korszakban a változó gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyoktól többé-kevésbbé függetlenül valamely nemzetet vagy népet azon egy nemzetté és néppé tesznek.

Ebbe a definicióba ugyan belecsuszott a „nép“ és „nemzet“ fogalma, melyeket, hogy „exaktok“ lehessünk, megint külön kellene megvizsgálnunk és meghatároznunk. De ettől bizonyára felment bennünket az olvasó, ki nem fog hozzánk szigorubb lenni, mint más történeti és egyéb művek szerzőihez, kik szintén definició nélkül alkalmazzák e kifejezéseket. Nép és nemzet fogalmában minden értelemben van valami állandóság, örökletesség, s ezért nagyon is szükség van rájuk a definicióban, mely nélkülök talán a történetileg változók mellett túlságosan elhanyagolná ezen sajátságokat.

Bevonván a történeti kutatás körébe a faji tulajdonokat, melyek, mint láttuk, csak huzamos idő alatt, állandó nyomás folytán, generációkon át öröklődve változnak, ennek első következése nem lehet egyéb, mint hogy azon kutatási területeken, hol a faji tulajdonoknak szerepét felismertük, bizonyos állandósággal, a történeti események lassú lefolyá-

sával kell számolnunk. Ez már magában véve ellentétben van a liberális felfogás forradalmi, a szocialista-materiális elmélet katasztrofális változásaival, melyektől a két elmélet első sorban várja az emberi nem haladását. De nem kevésbbé szöges ellentétben van magával a haladási tannal, mely szerint a történeti fejlődésnek haladó, kedvelt képlettel szólva: fölfelé irányuló tendenciája van, s amelynek hivei oly magasztos megvetéssel néznek le a középkorra és a vallásháboruk, a nemzeti harcok elmaradt, alacsony korszakára. Amennyiben az emberi fejlődés népek és nemzetek kereteiben, azok tagjaitól elősegitve folyik le, ezen népek és nemzetek semmiképen nem rendelkezhetnek bennük rejlő, immanens haladási tendenciákkal, mert hisz ép az, mi bennük állandó mag, a faji tulajdonok, fajiságuk, haladás helyett állandóságot, örökletes maradiságot és csak igen csekély, igen lassú változási képességet foglal magában. Ha tehát az emberi történetben tényleg megvolna ez a liberális haladási tendencia, ez semmikép nem birhatná székét a népekben és nemzetekben, mint a történet lefolyásának objektumaiban, hanem ellenkezőleg arra kellene törekednie, hogy e népek és nemzetekben rejlő állandó hajlandóságú tényezőket, a konzervativ erőket legyürje és haladásra kényszeritse. De akkor vajjon hol lakozzék a haladási tendencia? Ennek kutatását és ilyen spekulációk terét nyugodtan átengedhetjük a pozitiv és történeti materialista iskolák orthodox vagy reformista művelőinek.

A faji tulajdonokat tekintetbe vevő történetirás nem fog tehát folyton lelkendezni minden egyes változáson, melyet „haladásnak", javulásnak, az emberi ész és műveltség győzelmének hirdetnek, hanem inkább némi szkepticizmussal kutatni fogja az újnak tetsző jelenség eredetét, előzményeit és azon tényezőket, melyek azt létrehozták. Az ilyen kutatás nem egyszer fogja lehűteni lelkesedését és bizonyára meg fogja tanitani arra, hogy a legkisebb „haladás", az emberi művelődés legkisebb nyereménye is csak nehéz munka árán érhető el, lassú, céltudatos törekvéssel, a bennünk levő hasz-

nos, értelmes tulajdonok fáradságos élesztésével és a túlnyomóan mozgásra képtelen tulajdonaink tudatos háttérbeszorításával. Az ilyen kutatás folyton tekintettel lesz a néppsychologia és társadalomtudomány azon fejezeteire, melyek a kulturális viszonyok állandóságáról, az újítások akadályairól, a népfajok életében mutatkozó kontinuitás elvéről szólanak.

Mert ezek a tudományok már rég megállapították a művelődés, anyagi és szellemi müveltség-változás feltételeit, melyek a fentiekből érthetően egészen mások, mint a modern pozitív és szocialista elmélet kulturképzőnek vélt eszközei. A valóságban ez utóbbiak: tömegek együttes, nem egyéni iskolázása, napisajtó, közigazgatási parancsok és tilalmak, gazdasági harc és kényszer, mindezek nem képesek a kultura adott viszonyait mélyebben megmunkálni és bennük lényegesebb változást eszközölni. E tekintetben hasonlítanak a primitív népek faekéihez, melyek a termékeny földrétegnek csak felületét karcolgatják, anélkül hogy mélyebbre ereszkednének. Ami hatásuk mégis van, azt inkább huzamos, állandó és következetes munkájuknak és annak köszönhetik, hogy bizonyos időn át szinte szuverén módon, konkurrencia és ellenzék nélkül működhettek. A tényleges műveltségváltozás felületesebb formája, melyet némely gazdaságtörténész után *acculturatiónak* nevezhetünk, tisztán ilyen külsőleges változásokat hoz létre.[1]) Klasszikus példája ennek azon köztudomású tény, hogy az összes kulturjavak közül a föld kerekségén legnagyobb elterjedésre a pálinka, betel és dohány tett szert. Jellemző a japáni kulturátvétel is, mely tisztán külsőleges, mindenben a technikai vívmányok elsajátítására irányul, anélkül hogy a japáni nép öröklött, történeti, faji tulajdonait bármikép is érinteni vagy változtatni akarná.

Ezen tisztán külsőleges átművelődéssel szemben sokkal ritkább a valóságos kulturváltozás, melyet Vierkandt endogennek nevez. Feltételei is bonyolultak: 1. kell, hogy az illető nép egész szellemi és morális konstituciója érett legyen

---

[1]) V. ö. ezekre Vierkandt, *Die Stetigkeit im Kulturwandel*, Leipzig 1908.

a változásra, 2. hogy ugyanazon népben a változásnak szükséges volta tudatosan felmerült legyen, 3. egyes személyek iniciativája, mert a tömegben magában nincs meg a változás tendenciája, ezt legcélirányosabban, a tapasztalat szerint, nagy egyéniségek adhatják. Végul 4. külső, kivulról jövö alkalom is kell, minő volt szinte egész Európára nézve a francia forradalom és Napoleon reformjai, ránk magyarokra 48-ban a párisi és bécsi forradalom, a pozsonyi országgyülés reformmüködésére az országbeli városi és parasztmozgalmak, a pesti március idusa stb. Ebből egyúttal megítélhetö, minő fontosságot tulajdonitsunk egy-egy bármily jóhiszemü „tegyünk-már-valamit“ kiáltásnak sajtóban, parlamentben, társadalmi életben.

Mindezen feltételek együttmüködése megindithat egy tényleges kulturváltozást, melynek folyamán az állandóságot képviselö, konzerváló tényezök háttérbe szorulhatnak, hatalmuk megtörhetik és valami új áll elö azon a talajon, hova eddig az idegen új kivülröl be nem hatolhatott. A változást tehát az illetö emberi közösségben nem külsö erök hozzák létre, hanem ép ellenkezöleg az illetö nép egész morális és szellemi konstitúciója változván meg, ennek egyes eröi kell, hogy a változást eszközöljék. Az eddigi konstitució egyes tényezöi elhanyatlanak, meggyöngülnek, elhalnak és helyükbe eddig elnyomott, gyönge, csekély szerepü tényezök veszik át az uralmat és vezetést. Az egész szellemi és morális konstitució igy nyerhet mélyreható változás esetén, egészen új, eddig nem is sejtett formákat és szinezetet.

A néppsychológia és szociológia ilyen és hasonló szempontjai eddig jobbadán csak ösnépekre, afrikai, amerikai, ausztráliai vad törzsekre alkalmaztattak, s általában véve inkább ethnografiai, mint történeti jelentöséggel birtak. A történet köréböl csak az ösrégi és részben kevéssé ismeretes kulturák, leginkább a kinai és az egyptomi szolgáltattak ilyetén kutatásokhoz adatokat. Az anyag e korlátozásának nézetem szerint semmi belsö oka nincsen, külsö is csak az, hogy a historikusok egyrészt, másrészt a szociológusok és

néppsychologusok kölcsönös ellenszenvvel viseltetvén egymás iránt — az egyik fél tagad minden törvényszerüséget, a másik pedig mindenütt törvényt szimatol és mindent rendszerbe akar szedni — mindkettő tartózkodik egymás eredményeinek felhasználásától. Pedig az európai történet kétségtelenül legalább is oly nagy és nevezetes példáit mutatja a műveltség-változás legkülönbözőbb fajainak, mint akármely sötét világrész. Viszont az is kétségtelen, hogy az európai kulturváltozások is az egyes népfajokban és nemzetekben folytak le, tehát épen oly állandó jellegü, örökletes és egyúttal könnyen körülhatárolható emberi közösségekben, minők az eddigi kutatástól előnyben részesített vad és félvad néptörzsek. Ha még kiemeljük, hogy az európai népek körében végbement kulturváltozások lefolyását a rendelkezésünkre álló rendkívül változatos kútfőkből sokkal könnyebben és összehasonlíthatatlanul biztosabban lehet rekonstruálnunk, mint az exotikus népekét, — elég itt arra rámutatni, hogy az európai változások majdnem mindegyikére van egykorú megfigyelőnk, ki a változásban vagy hozzá közel élve, nyilt szemmel figyelte meg annak lázisait; Tacitustól Széchenyi Istvánig a kiváló elmék egész sora, — akkor természetesnek fogjuk találni, hogy a fönt ismertetett fogalmak az európai történet egyes eseményeire és viszonyaira minden kétség nélkül alkalmazhatók.

*

Bennünket itt természetszerüen a magyar változások érdekelnek. De nemcsak azért, mert azok állnak legközelebb hozzánk. A magyarság szereti történetét az angoléhoz hasonlitani, még pedig leginkább alkotmányának régisége, politikai viszonyainak állandósága, stabilitása miatt. Jogtörténeti kézikönyveinknek a tényleges fejlődést illető csekély tudását sikerrel leplezi az „ezeréves" alkotmány folytonos emlegetése. Ez az ezeréves változatlanság rendkívül érdekes jelenség és minél részletesebb megvilágításra volna érdemes. Az eddigi magyarázatok: a magyar nép szabadságszeretete, dinasztikus hüsége, a szentkorona tana stb. alapjában véve

csak egy ujabb ismeretlent állitnak a megismerendő helyébe. Kétségtelen, hogy a magyar történet változásai kevéssé mozgalmasak és talán kevésbé is számosak, mint a germán, latin, szláv népeké. A tényleges változások is részben külsőlegesek, talán még csak acculturatió esetei, részben sokkal inkább egyes nagy egyéniségek személyes működésének köszönhetők — gondoljunk Szent Istvánra! — mint más népek változásai. És az is kétségtelennek látszik, hogy a változásnak elsősorban a magyarság faji, örökletes tulajdonságai álltak és állnak ellent. Mindamellett hiba volna mindjárt „ezeréves“ periodusokkal számolnunk a magyar történetben.

Aminthogy az is kétségtelen, hogy a kézikönyveink és jogtörténeti köztudatunk által Nagy Lajos korától egyvégtében számitott „szentkorona államrendszere“ is rászorúl pontosabb vizsgálatra, mely tekintettel lesz arra, hogy a 14. századi viszonyok minden faji állandóság mellett sem maradhattak mozdulatlanúl az európai változások forgatagában. Már az eddigi kutatások világánál is bizonyosnak látszik, hogy Verbőczi e tekintetben is, úgy mint köz- és magánjogunk egyéb terein is bizonyos változást jelöl, amely változásban működő konzervativ és újitó, társadalmi, gazdasági, faji tényezők közelebbi megvizsgálása nem lenne hálátlan feladat.[1])

Ezen általános megjegyzések kissé eltávolitanak kiinduló pontunktól, ahol a gazdasági élet változásairól elmélkedve, bennük lelki, szellemi, örökletes, faji okokra akadtunk. Az eddigi eredményeket a magyar gazdaságtörténet speciális tényeire alkalmazva, olyan jelenségkörbe jutottunk, hol a konzervativ erők, és a kontinuitás elve talán még korlátlanabb hatalommal uralkodnak, mint más népeknél. Hisz az oly gazdaságtörténeti tények, hogy pl. a magyar nép nem kereskedik és nem lehet kereskedésre rászoktatni, mindenki előtt ismeretesek, sőt az utóbbi időkben csömörlésig ismé-

---

[1]) V. ö. Verbőczi birtok- és közjogi ujitásairól Tagányi Károly, *Falu és földközösség*: Közgazdasági Lexikon I, 616, s tőlem, *Servıensek és familiárisok*, akad. értekezés, 1912, 115—121. ll. és *A magyar állam életrajza.*

telve közhelyekké váltak. Persze anélkül, hogy e szembeötlő ténynek közelebbi okait bárki is szemügyre vette volna. Kétségtelen, hogy az okok között természetiek és társadalmiak is szerepelnek: a hazánkban letelepedett magyar fajnak igen sokáig nem volt szüksége kereskedésre, hogy fentartsa életet; társadalmi oknak vehetjük pl. a bécsi kormány kereskedelemellenes politikáját, továbbá a nemesi birtokjogot, mely a szorgalmas kezet is megkötötte és a privilegiáltakat erővel henyélésre kényszerítette, végül a jobbágyságnak kötött helyzetét: ezen külsőleges, kivülről az egyedekre ható tényezők mind részt vettek abban, hogy nálunk nem fejlődhetett ki az a nagy gazdaságtörténeti változás, mely a nyugati népeket, vagy azok lakosságának egy nagy részét mezőgazdasági termelőből ipari és kereskedelmi munkássá és vállalkozóvá tette. De mindezek hatása együttesen sem lehetett volna oly nagy, mint aminő valóban, ha nem járulnak hozzá a magyar faj belső, örökletes tulajdonságai, melyeknek a változás évszázados megakadályozásában és a mai végtelen lassú átalakulásban mindenkép első, döntő szerepet kell tulajdonitanunk.

Mindezek azonban bonyolúlt problémák és mi jelenleg, a kutatás legkezdetén, jó ha óvatosak leszünk és megelégszünk olyan kérdésekkel, melyek pontosan körülhatárolhatók és úgy a kutatás során, mint az eredmény dolgában különösebb komplikációktól mentesek. Itt elsősorban a gazdasági termelés azon területei jönnek tekintetbe, melyeken a magyar nép némi előszeretettel dolgozott, amelyek tehát bizonyos értelemben magyar specialitásokat tüntetnek fel. Ezek a mezőgazdasági termelés és a kézműipar némely ágai. Ez utóbbiakkal gyorsan végezhetünk. A magyar iparos, amennyire ezt az utóbbi századokra vonatkozó igen felületes ismereteinkből megitélhetjük, vagy mészáros, vagy szabó, vagy csizmadia volt; ezek a főtipusok, melyeket a közvélemény magyar mesterségeknek szokott tartani. Mindahárom kétségtelenül olyan iparág, mely a technika haladására nincs túlságosan rautalva, s amennyiben újításokra mégis rászorul,

ezeket a vevőközönség változott szükséglete úgyis rája kényszeríti. Egészben véve mindahárom jelenség sokkal igénytelenebb és — valljuk meg — a mi ipartörténetünk teljességgel hátramaradt volta miatt annyira ismeretlen, hogy részletesebb vizsgálatuk a mai viszonyok közt tanulságokat aligha nyujtana.

Sokkal fontosabb problémák a gabonatermelés és az állattenyésztés. Mindakettő évszázadokon át foglalkozása volt népünk nagy tömegeinek, miből következik, hogy az a termelési mód, mely bennük magyar földön kifejlődött, bizonyára magán fogja hordozni a magyar fajiság, örökletes magyar sajátságok bélyegét. Természetesen ennél a kutatásnál is nagy körültekintésre és óvatosságra van szükség. Hogy csak egy példát említsek: a juhtenyésztés, ha jól tudom, szinte kétszáz év óta egyik forrása a magyar gazdagságnak és mégis nem hiszem, hogy a termelési mód és a belőle származó produktumok feldolgozásának módszere használható adatokat nyujthatna a magyar fajiság ismeretéhez. A magyarság öröklött tulajdonságai mintha csekély hatással voltak volna a magyar juhtenyésztésre, mely első sorban néhány nagybirtokosnak köszönheti fellendülését, s ennélfogva a termelési módokat is nagyobbára a külföldről kölcsönözte. Sokkal nagyobb hatása lehetett a magyar fajiságnak a marha- és lótenyésztés miként való kialakulására, valamint a gabonatermelés egyes ágaira. Sajnos, mindezekre igen kevés kútfő áll rendelkezésünkre, s a magyar gazdaságtörténet irodalmában is hiába keresünk hozzájuk útmutatást.

Mi itt a korábban megállapitott fogalmakat a *magyar bortermelés* problémájára fogjuk alkalmazni. Első sorban azért, mert a magyar bortermelés szinte százötven évre visszamenőleg értékes irodalommal rendelkezik, melyből bőségesen merithetünk adatokat a minket érdeklő kérdések tisztázására. Alkalmas példává teszi a bortermelést az a körülmény is, hogy természettől adott feltételei szinte az egész országban és különösen azon vidékeken vannak meg, hol a magyarság lakik évszázadok óta. Ehhez képest a

magyar nép mindig szivesen foglalkozott szöllővel és bortermeléssel. És az a — mondhatjuk: érzelmi reláció, mely a bortermelő és munkájának objektumai, a szöllő és a bor között fennáll — egy régi magyar gazdaságpolitikus szerint a „distractio“, melyet a bortermelés nyujt, egyik oka nagy elterjedtségének — valószinűvé teszi, hogy a termelőnek lelki tulajdonai, tehát épen a faji sajátságok, nyiltabban, akadályoktól mentesebben, szabad szemmel inkább láthatóan fognak jelentkezni, mint más termelési ágaknál, melyek nem tudnak ily személyes relációba lépni a termelővel. A dolog természetéből folyik, hogy kutatásunkat nem korlátozhatjuk azon processzusra, mely a szöllő elültetésétől a szüretig, a bor valóságos termelésének pillanatáig tart, hanem ki kell terjesztenünk a bor kezelése, a pincészet, eladása és a vele való kereskedés momentumaira is, mivel ezek csak együttvéve meritik ki a bor mint árúcikk fogalmát és csak együttvéve adják a bornak és bortermelésnek jelentőségét a magyar gazdaságtörténetben. Érdeklődésünk ezen kiterjesztését annál hasznosabbnak látjuk, mivel a borkezelés és borkereskedés már erősen túlhaladják az egyszerü agrártermelés körét és mint ilyenek, technikai és társadalmi tényezők hatásának erősen ki vannak téve, úgy hogy ez utóbbiaknak a faji tényezőkkel szembeállitása bizonyára érdekes tanulságokat fog szolgáltatni kutatásunk számára.

II.

A magyar bortermelés külső tényezői.

Legelső feltételét a bortermelésnek, a dolog természete szerint, a talajnak alkalmatos volta képezi. És mivel Magyarországnak egész területe, leszámitva egy igen csekély kiterjedésű éjszaki csikot, beleesik azon mérsékelt égövbe, melyen a talaj a bort élvezhetően, iható formában produkálja, úgy hogy az eladható, tehát árúforgalomnak tárgya, árúcikk lehet, ennélfogva kimondhatjuk, hogy a bortermelés külső tényezői közül a *természeti* hazánkban kezdettől fogva adva volt.

Közismert ténnyel állván szemben, a talaj minemüségének további kutatására nincs szükségünk, hisz mindnyájan tudjuk, hogy Magyarország nemcsak ihato, de igen sok területén elsőrangú, kitünő bort produkál. A borok kitünőségét a történeti és geografiai kutatás már igen korán összeköttetésbe hozta a talaj chemiai összetételével, igy különböztet meg már Bél Mátyás 1723-ban[1]) a chemiai összetétel szerint 1. kénes, aromatikus borokat, ezek az elsőrangúak, főként a hegyaljaiak, 2. kénes. illanó borokat, minőkhöz számitja a soproni, miskolci, szekszárdi, pozsony-szentgyörgy-bazini borvidék terméseit, s végül 3. a meszestartalmúakat; köztük vannak a honti, budai, egri, gyöngyösi borok. A természettudományok fejlődésével a termőtalaj mindig más és más elemeinek tulajdonitották a magyar borok kitünő izét és erejét. Igy hirdette pl. Szemere Bertalan az angolok előtt, hogy a magyar bornak van az egész világon a legnagyobb foszfor-tartalma, s ennélfogva vele már a természettől fogva sem veheti fel a versenyt semmi egyéb bor.[2]) Nekünk itt teljesen mindegy, kén vagy foszfor vagy más chémiai elemtől függ-e a magyar bor jósága, annyit megállapithatunk, hogy a magyar bortermelésnek természeti feltétele minden tekintetben megvan és pedig nemcsak az országnak egyes kisebb részein, hanem szinte az egész állami területen. Az elsörangú bortermö vidékeket egymás között, ha nem is elsö rangú, de még mindig igen tekintélyes értékü borárút produkáló területek kötik össze szinte megszakitatlan vonalakban: igy huzódik a bortermö vidék a zalai, balatoni területtől egyrészt, a pécs-villányi-szekszárditól másrészt Fejérmegyén át Buda, Gyöngyös, Eger, Hont ösi bortermö vidékéig, s onnan Putnokon át keletnek

---

[1]) Mathias Belius, *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norinbergae 1723. 153. l.

[2]) B. de Szemere, *Notes on Hungarian wines*. Paris 1861. közli Dr. Kletzinsky e tárgyú értekezését a bécsi Medizinische Wochenschrift 1855. évfolyamából, melynek fönti eredményét Liebig is jóváhagyta.

a tokaji Hegyaljához. A bortermő vidékek ezen kiterjedt volta magában véve is lehetővé tette, hogy nálunk hatalmas bortermelés induljon meg, s borunk úgy a belső fogyasztásnak, mint a kivitelnek jelentős cikke legyen.

A természeti tényező ezen kedvező viselkedése folytán bortermelésünk már a 18. században jövedelmezőség dolgában a harmadik helyet foglalta el: rögtön a gabona és az állat után.[1]) Bortermelő volt az országban a legkülönbözőbb rendű és rangú lakosság: megvolt a szőlleje a városi polgárnak ép úgy, mint a nagybirtokosnak és a jobbágynak. A földesúri jövedelmek nem csekély részét szolgáltatta a bor, melyből a jobbágy urának kilencedet tartozott adni, még pedig úgy a szöllőhegyen termettből — a szöllőhegy különben szőllőn kívül gyakorta gabonával is be volt vetve — mint a kerti szöllőkből, a vinea hortensisből, mely a falubeli, belső telkekhez számittatott.[2]) A termelés minőségére jellemző, hogy törvényhozásunk már a 17, sőt 16. században is szükségét érezte rendelkezni arról, tartozik-e a jobbágy kilenced fejében jobb fajta: fekete és aszuszöllőből készült borral fizetni a földesúrnak, akinek a kilenced mellett pontosan körülírt bormérési joga is volt. Viszont a bormérés (educillatio) a földesúron kívül a jobbbágyközségnek is jövedelmet hozott, amennyiben az esztendő folyamán a földesúrral váltakozva mérhette a bort. Mindez arra mutat, hogy a bor első sorban a belső fogyasztás tárgya volt és csak azután, másodsorban jött tekintetbe mint magyar kiviteli cikk.

A bor kivitelének egész a 18. század második feléig nagyjában a következő útjai voltak:

1. A Sopronvidéki borok, melyekhez a rusztit, továbbá a pozsonyvidéki szentgyörgyit, bazinit és modorit volt szokás számitani, Morván át Sziléziába vitettek, részben az ottani fogyasztásra, részben hogy Lipcsén, Berlinen át Poroszor-

---

[1]) Nikolaus Skerletz, *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae etc.* 18. l.

[2]) A bortermelés úrbéri viszonyaira l. Carolus Pfahler, *Jus Georgicum regni Hungariae* Keszthely 1820.

szágba és Stettinen át az éjszaki államokba kerüljenek. A kivitel ezen ága hosszú időn át volt működésben, még pedig ugy, hogy a soproniak és sziléziaiak közt tulajdonképen csereforgalom állott fenn: a kereskedők egyszerűen sziléziai vászonban és posztóban vették fel a bor árát, melyet Sopronból kiszállitottak.

2. A második út Pozsonyból vezetett Bécsbe, s onnan az osztrák tartományokba, részint tengelyen, részint hajóval a Dunán. Ezen az úton Pozsony környékének borán kivül mindazon jobb minőségű borok is kivitettek, melyek a bécsi udvar, az osztrák és német nagyurak és városi polgárok személyes szükségletére szolgáltak[1])

3. A harmadik kiviteli út a Szepességen át irányult Lengyelország felé. Tárgya többnyire nehéz magyar bor volt, tokaj-hegyaljai vagy egri és budai, melyet Lublóig, Podolinig, Gnézdáig tengelyen szállitottak, onnan a Poprádon, Dunajeczen és Visztulán tutajon Varsóba, általában lengyel és részben orosz fogyasztás céljaira.

4. Erdélyből Moldvába és Havasalföldre vittek bort, ez lett volna a negyedik exportvonal, de az erdélyi, magyar és szász bortermelés már a 16. században hanyatlásnak indult, a 17. században gyakori török beütés és megszállás még inkább tönkretette, úgyhogy ekkor már több oláh bort vittek be Erdélybe, mint megforditva. Az erdélyi bortermelés a nagyobb nyugalmat hozó 18. században is csak rossz oláh termés esztendejében vagy pedig az elég gyakori határzárok idején tudott nekilendülni.[2])

Ezen *állandó* kivitel tulajdonképen nem igen terjedt

---

[1]) A Habsburg-királyok udvari borszükségletére levéltári adatok Takáts Sándor müveiben *passim*. v. ö. még Magy. Gazdaságtört. Szemlében az 1·03, 44. l. 1565. adatot, szintén Takáts Sándor kiadásában.

[2]) Ez utóbbira l. G. A. Schuller, *Aus der Vergangenheit der siebenburgisch-sächsischen Landwirtschaft.* Hermanstadt 1895, általában pedig Greg. Berzeviczy, *De commercio et industria Hungariae.* Leutschoviae 1797. és *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels,* Pest 1808; Skerletz id. m. és az ő müveinek Berényi Páltól készitett forditása a *Magy. Közgazd. Könyvtár* 15. kötetében.

túl a szomszédos államokon; a főfogyasztók Ausztria, a német birodalom és Lengyelország voltak. Nem hiányoztak azonban kisérletek arra sem, hogy a távolabbi tartományokban is piac hódíttassék a magyar bor számára, s ezáltal az világkereskedelmi cikké legyen. A legrégebbi tervszerű exporttörekvések I. Lipót korára, a 17. század második felére nyúlnak vissza, kezdeményezői németek, idegenek. 1680 körül kisérletek történtek Hollandiába és a Skandináv országokba szállitani bort és pálinkát, maradandóbb eredmény nélkül. Fontosabb volt Sedgewick Zakariás, örmény kereskedő angol vállalata, mely eredetileg, mint ma mondanók, export-import üzlet volt: Angolországba perzsa szőnyeget szállított s onnan viszont angol szöveteket. Ebbe az üzletbe belebukván, a perzsa szőnyeget budai vörösborral próbálta helyettesiteni, melyből 1699—1700-ban sikerült is 1000 csöbört Angliába szállitania. Az angol piac urai azonban nem látták szivesen az új konkurrenst, angol és francia lapok támadták és vele szemben érvényesiteni akarták azt a régi tilalmat, mely szerint Hamburgon át csak rajnai bort szabad bevinni Angliába. A spanyol örökösödési háború kedvezőbb helyzetet teremtett annyiban, hogy a francia és spanyol árúk, köztük a bor, kiszorultak az angol, hollandi és éjszaki piacokról, s így tér nyilott a magyar bor számára. Dánia mikor a francia árúkat kizárta, egyúttal biztositékot kért I. Lipót császártól és királytól, hogy a magyar gabonából és borból rendes szállitmányokat kaphasson. Ezt a helyzetet akarta kihasználni egy olasz tervkovács, Vecelli, akit, nagy kérésére, 1704-ben, Gallas gróf kiséretében Angliába küldött I. Lipót, hogy tárgyalásokat folytasson a magyar bor kivitele és általában a levantei kereskedésnek szárazföldre, Ausztrián és Magyarországon át téritése érdekében. Vecelli küldetésének legfőbb kerékkötője a bécsi udvarnak londoni követe volt, Hoffmann, aki magát sértve érezte az olasz küldetése által, s nem átallotta a kóstolóba hozott magyar borokat leszólni az angolok előtt. Vecelli némi sikereket mégis elért: kapott ura számára angol kölcsönt és 1705-ben megalakult egy angol

kereskedelmi társaság az ő céljai megvalósítására. Többet azonban nem tudunk ez ügyről, a magyar bor kivitele ismét megfeneklett, s ettól kezdve megint csak elszórt adataink vannak kisebb mennyiségek időnként, elszigetelten történt kiviteléről.[1])

Mindezen adatok elsősorban a természeti feltételekre nézve nyújtanak némi közelebbi felvilágosítást. Bármennyire megvolt is a magyar bor termelésének azon természeti feltétele, mely szerint a talaj minősége folytán az országban nagymennyiségű és elsőrangú borok termelhetők, ezen kedvező természeti feltétellel szemben áll egy kevésbé kedvező, mely a bor mint árú jövedelmezőségének meglehetős szűk korlátot szab. Azok a piacok, melyeken a 17. és 18. században nagyobb nyereség volt remélhető: Anglia, Franciaország és Hollandia, ahol az akkori pénzgazdaság virúlt, annyira messze estek a magyar termelőhelytől, hogy ott piacszerzés elé a legnagyobb akadályok tornyosúltak. Ezek közt első és legfontosabb, hogy az illető gazdag országok sokkal közelebb, szomszédságukban is találtak kitűnő borokat: a franciát, spanyolt, portugált és rajnai németet, amely borok már évszázadok óta uralkodtak az ottani piacokon. Magyarország messze volt s ennélfogva későn jött, ez bortermelésünk természeti tényezőinek kedvezőtlen következménye.

Sedgewick és Vecelli példája mutatja, hogy a természeti tényező ez akadályozó hatását le lehetett volna győzni, hogy úgymondjuk, közigazgatási és társadalmi úton. Borpiac hódításának hathatós eszköze lehetett volna kereskedelmi szerződés kötése. Az akkori kötött gazdasági viszonyok nagyban hasonlítottak a maiakhoz, melyek a világháború óta fejlődtek ki. A szabadkereskedelem akkor is ismeretlen fogalom volt és az államok saját, gyakran nagyon is szűkkeblűen felfogott érdekeik szerint engedtek meg bizonyos be-

---

[1]) Mindezeket Takáts Sándor alapvető értekezésének köszönjük: *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt*, Magy. Gazdaságtört. Szemle 1899, 333. l.

vitelt, ha a másik fél viszont teret nyitott a kivitel számára. A régi Magyarország azonban, mint tudjuk, 1526-tól kezdve 1867-ig semminemű számbavehető befolyást nem gyakorolt a Habsburg-monarchia külpolitikájára, sem diplomáciájára, sem pedig ennélfogva külkereskedelmi politikájára. A bécsi udvar diplomatái sorában alig volt magyar születésű, s ha igen, a magyar nemzetiségtől elidegenedett főúr, akit hivatali munkásságában minden, csak nem magyar szempont vezetett. Jellemző a föntemlitett Hofmann viselkedése, aki a magyar kivitel istápolása helyett ép ellenkezőleg mindent megtesz annak megfojtására. Borkivitelünk tehát az idegen piacok meghóditásánál sem a külképviseleti személyek társadalmi propagandájára, sem a kereskedelmi államszerződések hivatali eszközére nem számithatott. Részben kitünő, részben kedvezőtlen természeti tényezők mellé állithatjuk tehát a szintén nem kedvező *társadalmi-politikai* tényezőket, melyek együttvéve érthetővé teszik, miért korlátozódott a magyar borkivitel inkább csak a szomszédos országokra.

Legyen szabad itt csak futólag kiemelnünk azt, miről később több szó lesz: hogy az eddig szemügyre vett piachóditási törekvések közt *magyar* iniciativával épen nem találkozunk. Annak sincs semmi nyoma, hogy külképviseleti viszonyaink kereskedelmileg hátrányos voltán a magyar rendi gyűlések törekedtek volna változtatni.

*

Még jobban ránehezedtek a magyar bortermelésre a társadalmi politikai viszonyok a 18-ik század közepe óta. Ismeretes Mária Terézia hatalmas akciója osztrák gyáripar teremtésére, valamint az is, hogy e cél érdekében a külfölddel szemben védvámos politikát folytatott, másrészt Magyarországon a termelést olykép irányitotta, hogy az a fiatal osztrák ipart táplálja, de annak konkurrenciát ne okozhasson. Ennek a rendszernek súlyos következményeit csakhamar megérezte bortermelésünk.

Az osztrák örökösödési háborúban Szilézia nagy része elveszett, s Poroszországhoz csatoltatott. A magyar borter-

melés e hatalmas piaca most a porosz király kezébe kerülvén, elsőrangu fontosságú kérdés volt, minő viszony áll fenn Poroszország és Ausztria s vele Magyarország közt kereskedelmi tekintetben. Ez a viszony pedig ép az osztrák iparpártolás folytán, csakhamar megrosszabbodott, sőt elmérgesedett. Mária Terézia az új osztrák gyáripar érdekében a porosz gyártmányokat, köztük a sziléziai posztót és vásznat lehetőleg kiszorította országaiból; az 1752-ben felállított legfelsőbb kereskedelmi hatóság, a Hofkommercienrath tilalmak és monopóliumokkal üldözte ki a konkurrenseket, hogy az új osztrák, alsóausztriai és cseh-morva gyárak megerősödhessenek. Egykorú szemlélő szerint ez az iparpártolás kommandószóra ment: a gazdasági életet úgy akarta irányítani, mint a tiszt egy zászlóalj gyalogságot. Ezen új „iparpártolás" alatt szenvedett a magyar bortermelés is. II. Frigyes porosz király az osztrák elzárkózásra hasonlóval válaszolt és megnehezíté, részben megtiltá az ausztriai terményeknek, köztük a magyar bornak országaiba bevitelét. A soproniak sziléziai borkereskedése úgyis halálos sebben volt azóta, hogy Mária Terézia 1754-ben megakadályozta a bor ára fejében ősi szokás szerint importálandó sziléziai vászon és posztó behozatalát. Az osztrák kézen maradt kis Szilézia pedig nem rendelkezett annyi felvevőképességgel, mint a porosz hódítás előtt az osztatlan tartomány, így aztán a szentgyörgyi, bazini, modori, ruszti borok lemaradtak, s a 18. század második felében a korábbi virágzó kivitelből nem maradt egyéb, mint némi soproni borszállítás. De a kis Szilézia ezt sem tudta elfogyasztani, hanem a sziléziai kereskedők tovább vitték Oroszországba, amiből azonban a soproniaknak semmi hasznuk nem származott. Poroszország borszükségletenek fedezését pedig, kiszorúlván onnan a magyar bor, átvették a rajnai tartományok és Franciaország. A század végén, 1795-ben behozatott Poroszországba Danzigon át 24.690 urna francia és rajnai bor, Stettinen át 91.274, holott ugyanakkor Danzigon be nem lépett egy csöppnyi magyar bor sem, Stettinen át is csak összesen 21.047 tallér értékű. Egészben véve bizo-

nyos, hogy Magyarország a század végére elvesztette a porosz és sziléziai piacot.

A második kiviteli irány, — Bécsen át az osztrák örökös tartományokba, hasonlóképen bedugult. Mária Terézia figyelme az osztrák ipar mellett az alsóausztriai és stájer bortermelésre is kiterjedt; ez irányú rendelkezéseinek célja a könnyű és savanyú osztrák bor kivitelének elősegítése volt a magyar bor hátraszorítása árán. Kormányának idevágó rendelkezései kíméletlenség dolgában szinte példátlanok. Magyar bort Ausztrián át 1775 óta csak akkor volt szabad kivinni, ha az illető szállító ugyanannyi mennyiségű osztrák bort is kivitt. Tekintve az átlagos osztrák bornak a magyarhoz képest gyönge és alacsony voltát, ez a rendelkezés ahelyett, hogy a magyarral együtt az osztráknak is piacot szerzett volna, még a magyarnak kivitelét is megakasztotta, az ízletes és keresett magyar borra kölöncként nehezedvén rá a kötelezettség, hogy egyúttal a senkitől nem áhitozott, savanyú osztrák bornak is piacot szerezzen. Ez a rendelkezés később megszűnt ugyan, de helyén megmaradt évtizedeken át az, hogy magyar bort a Dunán, tehát az olcsó szállítási eszközzel nem volt szabad Bécsen át kivinni, csakis a sokkal drágább szárazföldi úton, szekérrel. Teljessé az osztrák bor győzelme a vámrendszer által vált, melyet úgy a magyar területre, mint az osztrákra a bécsi hatóságok állapítottak meg, s amelynek következése lőn, hogy az osztrák bor csekély vagy semmi vámmal terhelve betódult Magyarországba, míg a magyar borra súlyos harmincad nehezedvén, az osztrák bornak konkurrenciát Ausztriában sem csinálhatott. Igy történt azután, hogy a század végén Ausztria évente 500.000 akó bort hozott be a kitünő borok hazájába, Magyarországba, mely ily módon Ausztriával szemben passziv kereskedelmi mérleget volt kénytelen felmutatni.

A harmadik útat, Lengyelország felé, szintén Ausztria torlaszolta el. Lengyelország felosztása során Galícia osztrák tartománnyá lett, s mint ilyen a bécsi vámrendszernek vettetett alá. Ezzel egyúttal megszűnt Lengyel- és Magyarország

közt a közös határ is és a bécsi kormány teljes kényelemmel vághatta útját a tokaj-hegyaljai bor kivitelének. Pozitív célja itt is az alsó-ausztriai bortermelés istápolása volt, eszközei pedig vámrendszer és kereskedelmi szerződések. A Bécsben megállapított vámtételek szerint az osztrák bor vám nélkül tódult Galiciába, míg a magyart súlyos harmincadok sujtván, megrekedt a Szepességben, s a galiciai piacot kénytelen volt átengedni az osztráknak. Ami kevés magyar bor mégis kiment Galiciába, az ott nem konkurrálhatott a vámnélküli osztrákkal, hanem tovább ment a lengyel határ felé, ahol megint ismétlődött a vámjáték. Az osztrák-lengyel határt az osztrák borok alacsony vámmal, a magyarok nagy, néha 30%-ossal is megterhelve lépték át. Igaz, hogy a lengyelek behozatali vámjukkal osztrákot és magyart egyaránt sújtottak, még pedig elég keményen — volt idő, mikor a lengyel beviteli vám akónként 4 arany volt, — s e magas vámot a magasabb kvalitású magyar borok jobban elbírták, mint az ismeretlen és keresetlen osztrákok, de a sebeket, melyeket a magyar-galiciai és galiciai-lengyel határ átlépésekor szenvedett a magyar borkereskedelem, mégsem tudta kiheverni, s az eredmény — ami előrelátható volt — abban állott, hogy az osztrák bornak sem lehetett piacot szerezni lengyel földön, de a magyar bor majdnem egészen elvesztette eddigi piacát, melyet most a rajnai, francia és spanyol foglalt el.

A negyedik kiviteli irány, a dunai tartományok felé, ekkor már nem igen jött számba. De az osztrák kormány dél felé is megtett minden intézkedést, hogy a magyar bor háttérbe szoríttassék. Stájerországból, Krajnából, a horvát határőrvidékből kiszorította a magyar és horvát, szerémségi bort, hogy helyet csináljon a velencei olasz és dalmát borok számára. Az olasz-osztrák tartományoknak, Lombardo-Veneziának gazdasági istápolása szintén hozzátartozott a 19. század eleje óta a bécsi rendszerhez, melynek a mi termelésünk feláldoztatott. [1])

---

[1] A fentebbi adatokat Berzeviczy Gergely és Skerletz Miklós id. munkáiból vettem.

Ilyen körülmények közt szinte csodaszámba vehette a nagy gazdaságpolitikus, Berzeviczy Gergely — és ha nem is volt csoda, de a magyar talaj bortermő energiájának lebírhatatlanságát bizonyítja, hogy a század végén még mindig nagyobb volt borkivitelünk, mint behozatalunk. A század utolsó tizedében az évi kivitel rendesen 800.000 forint értékű, amikor az ország behozatala szövet és vászonban 2,500.000, selyemfélékben 900.000, vasban 70—80.000 frtra rúg. A bécsi vámrendszer piacfosztó rendszabályai ebben az összeállításban azt a kétségbeejtő anomáliát produkálják, hogy a bortermő Magyarország nem tud annyi értékű borárút kivinni, mint amennyi selyemfélére, az akkor ugyancsak nem költséges és fényűző életmód mellett, szüksége van.

Hogy ezen ki- és beviteli viszonyainkról pontos képet nyerjünk, szemléljük meg az 1778. év árúforgalmi statisztikáját, amely év már eléggé késői arra, hogy a Mária Terézia nevéhez fűződő vámrendszer súlyos következményeit megérezzük rajta, de még sem oly hanyatlás éve, mint aminő a század végén következett be, a vámrendszer lassan érő következései teljével.

Ez évben a magyar borkivitel 1,335.304 forintra, a behozatal 446.248-ra rúgott. Kiszállított borunkból 251.382 frt. értékű aszú, a többi közönséges bor volt. A behozatalt majdnem kizárólag osztrák borok szolgáltatták. A nem osztrák külföldről csak 3672 frt. árú közönséges és 2347 frt. aszúbort hoztunk be, az egész többi behozatal, 440.229 frt. értékben, Ausztriából jött, még pedig kizárólag közönséges borban, mert aszúbort termelni Ausztriában, erre még a bécsi kormány sem volt elég hatalmas. A kivitel az egyes államok közt következőkép oszlik meg:

Lengyelországba	596.774 frt.	közönséges	bor	204.847	frt.	aszú
Alsó- és felső Ausztriába	221.621 „	„	„	24.087	„	„
Stájerországba . .	31.803 „	„	„	—	„	„
A tengerpartra . .	262 „	„	„	—	„	„
Cseh és Morvaországba	25.057 „	„	„	614	„	

Osztrák Sziléziába .	96.885	frt.	közönséges	bor	5.800	frt.	aszú
Erdélybe	27.323	„	„	„	401	„	„
Bánságba	26.436	„	„	„	124	„	„
Törökországba . . .	3.135	„	„	„	—	„	„
Egyéb külföldre . .	51.427	„	„	„	15.509	„	„[1])

A tabellából visszatekintőleg megállapithatjuk, hogy az egykori nagy lengyel kereskedést a bécsi kormánynak még nem sikerült teljesen tönkretennie: kivitelünknek majdnem felét Lengyelország vette meg. Annál teljesebb a romlás, mely poroszországi és északi kivitelünket érte: az a kicsiny, 9o.000 frtnyi, az aszúborral együtt 100.000 frtot alig felülhaladó összeg jelzi 1. azt a magyar bort, amit az osztrák kézen maradt Szilézia fogyasztott el, továbbá 2. az egész porosz fogyasztást és még 3. az egész éjszaki, dán és skandináviai fogyasztást, mely csak Poroszországon át volt lehetséges, és igy, az alacsony összegből itélve, tulajdonképen a semmivel volt egyenlő. A bécsi vámrendszer teljes diadalát jelzi, hogy mig Ausztriába, az összes osztrák tartományokat véve, csak 409.129 frt. értékü bort tudtunk kivinni, tehát sokkal kevesebbet, mint a kétszeres vámvonallal elválasztott, egészen idegen Lengyelországba, addig behoztunk és megvettünk Ausztriából nem kevesebb, mint 440.229 frt. értékü bort. Kereskedelmünk tehát még ez agrár eredetü terményben is passzivvá lett a bécsi kormánytól pártfogolt Ausztriával szemben.

Lengyelországot, Ausztriát és az akkor külön tartományokat képező Erdélyt és Bánságot leszámitva marad csak Törökország 3135 frt. árúval és „egyéb államok" 51.427 frtnyi közönséges és 15.509 frt. aszúborkivitellel. Ez utóbbi összegeket a kivitel összegszámához állitva, látható, hogy borkivitelünknek csak 25-ödrésze ment ki Ausztrián és Lengyelországon kivül más tartományokba. És ez a bécsi kormányrendszer legnagyobb sikere: borkereskedelmünket és

---

[1]) A „Dreyssigst Commercial Esito und Consums Tabellen" 1778. évi lapjairól, melyek a volt udv. kamarai levéltár Commerz Hungarn, 32—1. csomójában találhatók Bécsben.

termelésünket függővé tette az országunkat karéjban körülvevő osztrák tartományoktól, — mert a lengyel fogyasztást is az osztrák vámvonallal lehetett szabályoznia és ezzel utat mutatott az egész további fejlődésnek. Mert a helyzet ma is majdnem az: ma is szinte egyetlen fogyasztónk Ausztria, — az örököstartományok szétesett karéja helyett a kis Német-Ausztria, hatalmas fogyasztószükséglettel rendelkező ipari munkásságával. Bortermelésünk Ausztria nélkül már a 18. század közepe óta egyedül a belső fogyasztásra volna utalva és hogy ez így van, ez elsősorban a bécsi vámrendszer következése.

*

Az áldásos hatású természeti tényezőket így paralizálták már a 18. században a társadalmi-politikai tényezők. Az a Magyarország, mely istenadta napos hegyoldalaival, természetes talajgazdagságával predestinálva lett volna a művelt világot elsőrangú boritallal ellátni, kénytelen volt megelégedni a legközelebbi szomszédokkal és még amellett is eltűrni, hogy azoknak a sajátjával össze sem hasonlítható savanyú leve is reá tukmáltassék. És ezt a helyzetet, melynek szomorú gazdasági következményei első pillanatra is értékelhetők, rajtunk kivül álló tényezők hozták létre, melyekkel szemben valahogyan mégis csak védekeznünk kellett volna. A védekezés egyik, legegyenesebb módja lett volna a bécsi vámrendszer megváltoztatása vagy érvényének megszüntetése. Mint a köztörténetből tudjuk, ez 1848-ig nem sikerült. Panaszkodtunk, gravámeneztünk, siránkoztunk, közös vámterületet és az osztrák határon a vám eltörlését követeltük, minden eredmény nélkül. De a védekezésnek más módja is volt.

A föntebbi tabella szerint Ausztrián *kivüli* kivitelünk igen tekintélyes része aszúbor volt. A Lengyelországba kivitt 800.000 frt. értéknek egynegyede aszúborból származott, az „egyéb tartományokba" szállitott 67.000 frt. értéknek szintén majdnem egynegyede; ez a két tény érthetően utal a következtetésre: hogy ha Ausztria hegemoniájától szabadulni

akarunk, a jobb fajta kvalitásos borok termelését és terjesztését kell ápolnunk, mert azok a külföld izlésének inkább megfelelnek és ezenkivül magas értékük miatt kisebb mennyiségben való eladásukból is nagy hasznunk lehet. Aminthogy általában véve piachóditáshoz 1. a piac izlésének ismerete szükséges és 2. hogy az árút oly formában termeljük és szállitsuk, amely megfelel a vevőközönség izlésének. És ezen a ponton lép fel a *termelő*, akiről eddig, a természeti és társadalmi-politikai tényezők vizsgálatánál, még semmit sem hallottunk. De abban a pillanatban, midőn egy nemzeti termelési ágat külső társadalmi és politikai tényezők megfojtással fenyegetnek, mégis csak meg kell szólalnia az érdekelt félnek, a megfojtásra itélt termelőnek.

A magyar termelő egyelőre megelégedett országgyülési gravámenekkel. A nemesi bortermelők pedig panegyriseket irtak a magyar bor nagyszerűségéről és kitünő kezelési módjáról; a mindenhez hozzászóló Szirmay Antal versekben védte meg a magyar bor jó hirét (otthon: Kassán és Pesten), netán felmerülő meggondolatlan újitási vággyal szemben hangsúlyozva, hogy idegentől nem szabad kezelést tanulnunk és hogy „maradjunk ezután is igaz magyarok, hamisitatlanok ősi nemzetségünkben és borainkban egyaránt, mert ez az, mi számunkra a külföldiek becsülését eddig megszerezte és megtartá".[1]) A valóságban ekkor már a magyar bor külföldi becsüléséből csak annyi volt tényleges, hogy Nyugaton ismerték a tokaji aszút, mint a „borok királyát", melyet ehhez a méltósághoz képest csak ritka ünnepélyes alkalmakkor, fejedelmi és nagyúri asztalokon és csak igen kis kvantumban élveztek. Tokaji bor volt a rendes ajándék, melylyel magyar urak külföldi barátaiknak kedveskedni szoktak, tokaji bor volt az egyetlen termék, mely a Nyugatot néha, kellemes perceiben emlékeztette Magyarország létezésére.

---

[1]) Szirmay Antal, *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis.* Cassoviae, 1798. 205. 1., e munkának magyar nyelvü kibővitése: *A tokaji, vagyis a hegyallyai szöllőknek ültetéséről, jó miveléséről, a szüretelésről* stb. Pest 1810.

Tokaji bornak féltve őrzött és élvezettel elfogyasztott palackjai voltak Voltaire és Klopstock, Herder és Goethe számára az egyetlen „hungaricumok”. Bortermelésünk egyetlen produktumának a tokajit tartották, s azt hitték, hogy az egyetlenegy hegyecskén terem, melynek tulajdonosa az osztrák császár. Mások meg csak az Eszterházy hercegről hitték el, hogy tokaji bora terem.[1]) Ezekre a mesékre támaszkodva írta egy komoly prágai gazdasági hetilap 1824-ben, hogy magyar bortermelés nincs is és a tokaji bor olyan kevés, hogy egyetlenegy bécsi borkereskedő szükségletét sem tudná ellátni, amely rágalmak annyira felizgattak két becsületes kassai polgárt, hogy német nyelven egész könyvet írtak a tokaji hegyalja dicséretére.[2]) Persze nekik is el kellett ismerniök, hogy kivitel dolgában Magyarország leláncolt óriás de új gondolatot, minő tényezőkkel lehetne ezen a helyzeten változtatni, az ő könyvük sem hozott.

III.

Belső tényező: a termelő lelki alkata.

Gazdasági szempontból összefoglalva az eddigi eredményeket: a természeti tényezők egy része: talaj és éghajlat csak a lehetőségét adták annak, hogy a magyar bor a világpiac árúja és mint ilyen nemzeti gazdagságunk egyik forrása lehessen. Ezt a possibilitast másfélszázadnak, a 18. századnak és a 19-ik első felének fejlődése nem tudta realizálni, mert utját állta egyrészt némely természeti tényező: a nagy távolság az akkori világpiacoktól, másrészt az összes akkor érvényesülő társadalmi-politikai tényezők. Ezen kedvezőtlen tényezőknek egyesült hatása alatt a magyar bortermelés nemcsak meg nem tudta hódítani a világpiacot, de még a szom-

---

[1]) Egy csomó ily balvéleményt jegyez fel franciák és németek közt Szemere Bertalan *Utazás külföldön*, Pest 1845, II. 14, 278. l. továbbá *Munkái* VI. köt· Pest 1871 191. l.

[2]) Josef Mohl és A. G. Laszgallner: *Das Tokajer Weingebirge und dessen Umgebungen, genannt Hegyalja*, — Kaschau 1828.

szédségában levő piacokról is kiszorult, sőt a hazai, belső piac egy részét is kénytelen volt átengedni külföldi boroknak. A nemzeti vagyon gyarapitásához tehát távolról sem tudott oly mértékben hozzájárulni, mint ahogyan a kedvező természeti tényezők kizárólagos hatása alatt tehette volna.

Hogyan viselkedett ezzel a helyzettel szemben a leginkább érdekelt fél, a magyar bortermelő? Ennél a kérdésnél elsőrangú, kimeritően részletes és megbizható adatok állanak rendelkezésünkre Schams Ferencnek, a budai országos venyigeiskola alapitójának munkáiban. A leitmeritzi, csehországi születésü Schams Ferenc Péterváradon volt gyógyszerész, az országot többször beutazta és a legkülönbözőbb vidékek bortermelését gyakorlatilag áttanulmányozta. A Nemzeti Casino, alapitójának, Széchenyi Istvánnak intenciói szerint egyik feladatául tüzvén ki a hazai bortermelés emelését, erre a témára 1828-ban pályázatot hirdetett. Ez a pályázat adott alkalmat Schamsnak első korszakalkotó munkája megirására, [1]) melyet csakhamar követett egész Magyarország minden borvidékének szakszerü és részletes leirása német nyelven két kötetben.[2]) Az ö munkái az akkori borászati és szőllészeti viszonyoknak legteljesebb adattárát képezik, értéküket csak növeli a szerző nagy müveltsége és elfogulatlan objektivitása.

Schams szerint a külföldi piac elvesztése épenséggel nem tette tönkre a magyar bortermelést, legalább is ami a menyiséget illeti. A 19. század első felében a szőllővel beültetett terület szemmelláthatólag növekedett kiterjedésben, amely jelenségnek alapja az egykorú megfigyelő szerint abban keresendő, hogy az emberek minél több bort akartak termelni. Kétségtelenül összefügg e jelenség a társadalmi és rendi meg-

[1]) *Magyarország szőllőmivelésérõl való vizsgálódások.* Lencsés J. Antal forditásában Pest 1831. (megjelent németül is).

[2]) *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange* Pesth 1832, 1833, két kötet. Ugyancsak ö adta ki és irta is egyesegyedül az első borászati folyóiratot: *Magyarország bortermesztését s készitését tárgyazó folyóirás* Buda 1836, németül is: *Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung* in Ungarn und Siebenbürgen, 1836—38. Életrajzi adatai Szinnyei, *Magyar Irók*ban.

kötöttség kezdődő lazulásával, a terjedő művelődéssel, növekvő egyéni szabadsággal és egyéni igényekkel, melyek a reformkorszaknak velejárói. A bortermelők minőség helyett mennyiségre tekintenek, jóság helyett bőséget akarnak elérni és azon fajtákat ültetik, melyek *sokat* adnak. Ugyanez a cél magyarázza a szöllőknek a sik földön való elszaporodását. A sikszöllőnek már akárhány helyütt nagyobb az ára, mint a hegyinek, s paraszt és nemes egyaránt megadnak érte minden árat. A *sok*termelés — mert *több*termelésnek nem nevezhetjük ezt — minden más célt elnyom; az a szöllőkezelési mód, mely az értékes borokat termelő hegyvidékeken otthonos, a sikszöllőkön helyet ad oly rendetlenségnek és elhanyagolásnak, mely a szakembert elkeseredéssel tölti el. „Ha a Duna balpartján Váctól Zimonyig terjedő nagy földterületet felveszszük, ahol majd minden helységnél keritett szöllőkertek vannak, melyekben esztendőnkint több mint egy millió akó közönséges bor jobb vagy rosszabb gondviselés mellett ezerféle gyümölcsfák árnyékában, karó nélkül, gaztól elboritva termesztetik, a vándor borzadállyal fordul el e szembeötlő elvadultság látványától."[1]) Az ilyen szöllők természetesen nem termelhetnek világpiacra való borokat: keverve bennük a legkülönbözőbb szöllőfajta, melyek racionálisabb termelés esetén mind más és más kezelést és fekvést kivánnának. A földnek, éghajlatnak és munkálásnak tekintete nélkül csak vaktában ültettetnek egyáltalán keverve a korán- és későnérő szöllőfajták a szöllőhegyeken. Az egyes fajokat különböző időben kellene leszüretelni, ami persze nem történik. „Hihetetlen azon gondatlanság, mellyel szöllőhegyeink beültetése és megujitása történik s eleget mondok, ha azt mondom, hogy minden bármely csekély ültetvényben 38—40 jó és rossz szöllőfajta, egymással keverve találtatik," ahelyett, hogy értelmes munkálás esetén legfeljebb 6—8, de egyformán korai avagy későn érő fajta lenne.

A gondatlanságot és a racionális kezelés hiányát Schams

[1]) Schams 1831. évi magyar műve 13. l. és *Ungarns Weinbau*, I kötet 15. l.

még nagy csomó egyéb jelenséggel is jellemzi, amiből legyen elég a következőket átvenni: terebélyes, árnyékos gyümölcsfák vannak a szöllőkben; a szöllőben virágzás idején dolgoznak; a szöllőtőkét télre földdel betakarják, s emiatt a metszéssel elkésnek; a borok erjedzésénél nagy tömeg kardinális hibát követnek el; a pincék szinte az egész országban rosszak stb.

Az egész kép mögött mozgató erőként a *sok*termelés áll, ami most már nem az ugyis elveszett világpiac, a kivitel érdekében kivánatos cél, hanem csak a belső fogyasztás szempontjából. Mig 1809-ben 18 millió akó volt az ország termése és ebből 4 millió, majdnem egynegyed ment ki külföldre, addig 1829-ben már 23—24 millió akóra nő az ország termelése, s ennek még egy hatoda sem kerül kivitelre, mert a borkivitel 4 millió akót sem tesz ki. A belső fogyasztás tehát ezen 20 év alatt 14 millió akóról 20-ra növekedett, ami a lakosság gyarapodását jóval felülmuló arányszám, s így jellemző lehet az igények növekedésére, valamint Schams szerint a nép erkölcsiségének romlására is.[1])

Mivel azonban a jelzett időszakban sem a városi lakosság, sem az ipari munkásság száma nem gyarapodott ily rohamosan, kétségtelennek látszik, hogy a belső fogyasztásra kerülő nagy bormennyiség nem valami újonnan felmerülő városi vagy ipari lakosság szükségletének, hanem egyszerűen a termelők igényeinek kielégitésére szolgál. A gyorsan szaporodó sikság szöllőhegyek, rosszul erjedzett, rossz pincékben tartott, szállitásra képtelen borokat termelnek, amelyek nemcsak, hogy külföldi, de még belföldi vevőre sem számithatnak annál kevésbbé, mivel a hazai szállitási eszközök még sokkal kezdetlegesebb állapotban vannak, semhogy ilyen nagy tömegeket tetszés szerinti gyorsasággal tudnának elosztani az országban. A bornak az ország egyik részéből másikba szállitását különben is fölöslegessé teszi az, hogy szinte minden vidéknek elég bora terem, hogy a saját szükségletét kielégitse. Azaz: a *sok*termelés a *saját fogyasztás* célját szol-

[1]) Fönti adatok Schams 1831. magyar művéből valók.

gálja. Kiki megissza, a mije terem, legyen az jó vagy rossz: nyúlós vagy töródött, s a következő évben az ültetési munkálási, kezelési reformok helyett megint csak arra törekszik, hogy minél több bora teremjen, amit elfogyasszon.

Bortermelés saját fogyasztásra: ez a fogalom magában véve is gyökeres ellentétet képez azon borterméléssel, mely külföldi piac meghódítását tűzi ki céljául. És az ellentét annál nagyobb, minél nagyobb a különbség a külföldi piac és a hazai sajátfogyasztó izlése között. Hogy ez utóbbi nem volt túlságosan kiművelt izlés, azt bizonyitja a saját fogyasztásra készült bor alacsony értéke. Erre vonatkozólag jegyzi meg Schams: „A külföld évek óta keserüen panaszkodik, hogy a hajdanta oly híres vörös magyar borok a borizlelők ínyeit már többé ki nem elégitik és hogy magok a híres tokaji, ménesi és ruszti borok gyakran meghamisitva, valók gyanánt küldetnek ki."[1]) Pedig a hegyek ma is a régiek és a régi bort termelhetnék. „*De az emberek azok, kik* a természeténél fogva jót már jónak nem hagyják, a dicső hegyborokat a silány térségiekkel egyvelitik és vétkes, szintadó szerekkel gyakran el is rontják, s igy e fontos, jövedelmes szorgalomágnak új irányt adnak." Panaszkodunk, hogy éjszak felé irányuló borkereskedésünket a külföldi vámok teszik tönkre: „Az ügy nem áll oly rosszúl, mint képzeljük; csak termesszünk derék borokat, különitsük meg, midőn szürünk, az éretlen és rothadt szöllőket az egészségesektől, gondoskodjunk *céliránуos bánásmódról* a forrás alatt és a pincékben, s nem fogunk szűkölködni vevőkben. . . ."

Célirányos bánásmód, ezen van a hangsúly. Célirányos bánásmód a kivitel érdekében, a külföldi piac kivánságai és szempontjai szerint, erre volna szükség. Van pedig célirányos bánásmód csakis a belső, a saját fogyasztás érdekében, melynek szempontjai sokkal kezdetlegesebbek, semhogy a magát hozzájuk irányzó termelő olyan bort tudna nevelni, mely a

---

[1]) Schams Ferenc névtelenül megjelent müvéből: *Kritikai vizsgálódások a magyarországi szőllőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül,* Pest 1834, 6. l.

külföld igényeit is kielégítve jövedelmező árucikk lenne a világpiacon. Ehhez a helyzethez képest Schams műveiben állandó a törekvés, hogy azon kezdetleges kezelési módnak, mely a magyar termelőt kielégíti, színvonalát emelje és a külföld igényeinek megfelelővé tegye. Részletes tanácsokat ad a termelés minden egyes fázisára, az ültetéstől kezdve a külföldre való szállításig: a fajok összeválogatására, a teleltetésre, a szőllőföldek egységes felmérésére, űrmértékek egységesítésére; különös figyelmet fordít a pincebeli kezelésre, a lefejtés, kénezés, tisztítás, keverés részleteire. A nép nevelése érdekében szükségesnek látja, szőllő és borkészítési folyóirat és országos venyigeiskola alapítását, amely utóbbi kívánságainak beteljesülését még sikerült ugyan életében megérnie, anélkül, hogy azok népnevelő hatását akkor még tapasztalhatta volna.

A fejlődés sokkal lassabban ment, mert itt a „célirányos bánásmódnak" s ennek következtében a bortermelés nemzeti jövedelmezőségének a magyar termelő *lelki alkata* állt útjában, melyet az eddigiek után joggal nevezhetünk a természetivel és társadalmi-politikaival szemben *belső tényezőnek*. Hogy a társadalmi-politikai tényezők oly könnyen és teljes sikerrel megköthették a magyar bortermelés jövedelmező kifejlését, ennek legfőbb oka nem annyira magában a vámrendszerben van, hanem inkább abban, hogy az minden ellenhatás nélkül érvényesülhetett, mivel a belső tényező, a termelőnek lelki alkata nem volt olyan, hogy hatékonyan ellene szegült volna.

Az eddigiek alapján könnyen felismerhetjük a magyar termelő lelki alkatának általános körvonalait. Jellemző rája egy negatívum és egy pozitívum. A negatívum abban áll, hogy a terménynyel, melyet munkája árán létrehoz, nem akar nyerészkedni. A magyar termelő ekkor még a borban nem lát kereskedelmi cikket, árút, melytől a kereskedő szokása szerint minél előbb szeretne szabadulni, hogy megkapja a terménynek és munkájának ellenértékét, a pénzt és ebben egyúttal a nyereséget, a profitot. Ez a gondolkodás-

mód, mely alapja minden kereskedésnek, ami többé nem egyszerű árúcsere és minden produkciónak, ami nem többé a saját fogyasztás kielégítését célozza, ez a — mondhatjuk, gyakorlati kereskedői érzék hiányzik a magyar termelőből, ki borából *nem akar* pénzt szerezni. A pozitivum pedig nem egyéb, mint e negativum megforditottja: a termelő terményéhez bizonyos személyes viszonyban van: ahelyett, hogy szükségét érezné a bor eladásának, megtartja magának és saját fogyasztására használja.

Úgy a pozitiv, mint különösen a negativ tulajdonság nem egyedül a magyar bortermelőt és nem is csak a magyar fajt jellemzi. Megtalálható mindazon népfajoknál, melyekből hiányzik a kapitalisztikus tehetség, melyek nem tudnak és nem is akarnak nyerészkedni, minők az irek s általában a kelta népek, némely germán népfajok, [1] s kétségtelenül a törökök. De megtalálható mindkét tulajdonság általában véve a kötött, középkori-feudális társadalmakban élő népeknél, ahol a gazdasági produkciónak célja még nem több, mint a tényleges népesség egyszerű szükségleteinek kielégitése. Ennyiben tehát nem kellene külön magyar specifikumot látni a két lelkitulajdonságban. Mégis kétségtelenül azzá teszik azon körülmények, melyek közt a megfigyelt korszakban, a 19. század első felében jelentkezik. A kötött, feudális társadalmi és gazdasági rendszer ekkor már nálunk is recseg-ropog és a nagyfokú reformmozgalommal, az ó és elavult elvetése vágyával élénk ellentétben áll az a magávalelégedettség, mely a rossz borok magyar termelőjét ebben a korszakban talán még inkább jellemzi, mint korábbi századokban. Ha ehhez még hozzávesszük egyrészt azon természeti tényezőket, melyek a magyar termelőnek lehetővé tették volna magas kulturájú, kitünő borok termelését, valamint a társadalmi-politikai tényezőket, melyek a kivitelt és a bor értékesitését megakadályozva alkalmasak lehettek volna reakciót, élénk termelési reformakciót

[1] Werner Sombart, *Der Bourgeois,* München u. Leipzig 1920. 268. l.

kelteni a bortermelők körében: mindezt tekintetbe véve fel kell ismernünk a fönti pozitív és negatív sajátságok mögött a specifikus magyar lelki alkatot, melyet egyszóval *gazdasági indifferentizmusnak* nevezhetünk. A produkció mint gazdasági folyamat egyszerűen nem érdekli őt, több és jobb munkát nem hajlandó végezni, sem azért, hogy nyeresége legyen, de még azért sem, hogy saját fogyasztását magasabb szinvonalon álló terménynyel elégíthesse ki. Még mélyebbre bocsátkozva ezen nehezen megfogható lelki dolgokban: a gazdasági indifferentizmus kétségtelenül összefügg az akkori magyar tömegek hátramaradt műveltségi állapotával, de eredete és okozója nem abban, hanem a magyar tömeglélek egyik alaptulajdonában, a lassú mozgékonyságban, a mozdulni nem szeretésben, tehát abban keresendő, ami *ellentétje* a gazdaságtörténet részéről némely népeknél fölismert *mobilizmusnak*. Innen következőleg mindennemű gazdasági, söt kulturális reformnak is, mely a magyar viszonyokon akar segiteni, elsö és legfontosabb feladata a magyar lelki alkatot *megmozditani*, mozgásba hozni és idővel mozgékonynyá tenni, amint ez a törekvés Zrinyi Miklós a költőtől kezdve a legújabb időkig minden magyar újítónál megfigyelhető.

De maradjunk témánknál, a bortermelésnél. A lelki alkat mozgékonysági hiánya és gazdasági indifferentizmusa, ha egyszer felismertük, útmutatásokat fog nekünk adni mindazon jelenségek értékeléséhez, melyek a magyar bor egész termelési processzusában, a szőlőültetéstől kezdve egész a belföldi fogyasztásig és külföldre való kivitelig felmerülnek. Viszont ezen gazdasági jelenségekből ujabb és ujabb adatokat fogunk nyerni a belső tényező, a magyar lelki alkat ismeretéhez. Ezen kettős cél érdekében hivom fel az olvasó érdeklődését az itt közlendő adatokra, melyek egykorú megfigyelőktől, bortermelő szakemberektől származván, leghitelesebb képét nyújtják e fontos gazdasági águnk helyzetének az egyes korszakokban. A beosztásnál 1848 az egyik határkő, mert addig teljes érvényben van a termelést akadályozó társadalmi-politikai tényező; a 48 utáni korszakot pedig szin-

tén két részletben fogjuk tanulmányozni: az egyik az abszolutizmus kora, a másik 1867 óta tart, mióta már nekünk is beleszólásunk van az említett társadalmi-politikai tényező alakításába.

IV.

Adatok a termelő lelki alkata ismeretéhez.

A) A 19. század első fele. Széchenyi és Wesselényi.

Láttuk, hogy Schams Ferenc reformmunkásságának a Nemzeti Casino pályázata adott impulzust. A Nemzeti Casinot pedig Széchenyi István gróf tette figyelmessé a magyar bortermelés elhanyatlott állapotára, aminthogy az egész mozgalomnak, mely bortermelésünket lábra állítani célozta, s melynek itt felhasznált adataink egy tekintélyes részét köszönhetjük, Széchenyi István a szülőatyja. A későbbi bortermelés szellemi központja, a „Borászati Lapok" Széchenyi halálakor joggal emelte ki érdemeit és joggal nevezte a magyar bortermelés egyik legnagyobb szakemberének.[1]) Amit tehát Széchenyi műveiben a bortermelést illetőleg találunk, az technikai és gazdasági szempontból kétségtelenül megbizható, — hogy pedig nemzetpsychológiai szempontból is az, ezt nem kell e helyen különösen fejtegetnünk. A bortermelést illető részletei, objektív értékük mellett, Széchenyi egész egyéniségére is rendkívül jellemzők, mert talán minden másnál élesebb világításba helyezik azt a törekvését, hogy műveltség- és gazdaságbeli hátramaradásunkat első sorban, szinte kizárólag nemzetünk lelki alkatából, annak hibáiból magyarázza meg.

Szinte kizárólag: mert azt Széchenyi is elismeri, hogy a társadalmi-politikai tényező, a sérelmes osztrák vámrendszer, nagy akadályozója kivitelünknek, s ezzel a termelés

---

[1]) *Borászati Lapok,* 1860, 120. l. Gyürky Antal szavai: „nem egyszer volt szerencsém a halhatatlan nagy férfi küszöbét átlépni, s órákig áhitattal hallgatni borászatunkat érdeklő, mély tudományt és megfoghatatlan bő tapasztalást bizonyító arany szavait".

fellendülésének. De ezen külső tényező hatását nézete szerint könnyen paralizálni lehetne azáltal, ha Magyarország nagyobb értékű borokat termelne, amelyekből egyrészt nem is kellene olyan nagy tömegeket kiszállítania, hogy nyeresége legyen, de másrészt a nagy értékű borokért többet kapna, s így a nagy vámot is könnyen megfizethetné. „A vám, igaz, némi részt nyereségünkből lerovand, hanem e veszteség annál kisebb leend, mennél becsesbre készülnek boraink. Hatvan forintos bor után 5 forint vámot fizetni, teszem például, valóban nem oly felette nagy nyomás; de ha a bor csak tizet ér, akkor a nyomás szinte türhetetlen, s így tulajdonképen nem a vám oly magas magában, hogy azt viselni nem lehetne, de csak az által lesz türhetetlen súlylyá, hogy boraink oly kevés becsüek" [1]) A vámrendszer akadályát tehát a termelő magasabb fokú termelési processus alkalmazásával félretolhatná, de ehhez a termelő lelki alkatának megváltoztatása, átalakítása az előfeltétel. Mert Széchenyi szerint bortermelésünk legnagyobb akadálya azon elbizakodás, melylyel gazdáink eddig művelik a bortermelést, s amely épen, ellentétben Szirmay Antal gyermekes illuzióival, a magyar bor hírnevét a külföldön teljességgel tönkretette. „A magyar bor hírén anathema fekszik", s ennek bizonyítására Széchenyi a régi jó kezelési módot dicsérő Dessewffy József gróf állításaival szemben saját külföldi tapasztalatait meséli el az ő ismert közvetlenségével és szellemes iróniájával:

„Konstantinápolyban, vagy tiz év előtt egy pénzes idegen úr telepedék le, s fényes háztartására szükséges borokat részint Francia-, részint Magyarországbul rendele. Megérkezett 3—4 hónap alatt Franciaországbul a szállítás. Nagy ládákba voltak rakva a palackok. Egy sem törött, mind egyenlő, jól bevonva, jól bedugva, s egy sem romlott, mind tiszta, kellemes. Az úrra, mint háznépire, ez jó benyomást

---

[1]) Széchenyi, *Világ*, a M. Tud. Akadémia kiadása, 302. l. A bortermelést illetőleg tekintetbe jön a *Hitel* (u. azon kiadás) 121., 123. l. és a *Világ* 96—106, 209, 287—304. ll.

tőn ... Elérkezett végre egy hosszú év leforgása után a magyar bor és a ládák azonnal kinyittattak; sok széna és szalma közt csak itt-ott rejtezék egy-egy keskeny nyakú, rosszúl bedugott palackocska, része összetörött, része elfolyt, része elromlott. A benyomás kellemetlen volt! Még többször próbálá a hozzám igen szives úr magyar borokkal szerencséjét, de hasztalan.

A mostani szultán, Mahmud, hallá vagy négy év előtt a tokajinak hirét. Történetbül volt valakinek hat palackja — egész Konstantinápolyban hat palack! — s neki hármat átengede. Igen megtetszék a török úrnak a magyar serbet, s lángolva megkivánά. Többen iparkodtak neki nagyobb mennyiséget szerezni; a bor unalomig hosszú idő után végre megjöve, de romlottan s a szultán ezóta többé tokajirul hallani sem akart. S pedig tudom, legjobb félébül küldének neki, legalább kóstolóul, mert világosnál világosb volt, hogy az lenne egy valódi debouché és consumo, ha a török császár sok millió jobbágyival kezdené meg, több századi vizivás után, a magyar borivást. S ez kezünkben volt, hanem elhibáztuk!

Vagy tizenkét év előtt, midőn legelőször voltam Konstantinápolyban, egy ismerősöm kétszáz palack champagneit, melyet adósságban vett át, maga nem élvén vele, nem adhatott el, s Magyarországba küldé; tavaly ottlétemben pedig tán 200.000 palackot is el lehetett volna adni, annyira megváltozott e részben a dolog Törökországban, s nemcsak az egész roppant város van elöntve francia borokkal, hanem a körülötti vidék is; sőt már maga a török is termeszt józan principiumok szerint igen jót; s így e kezünkben volt[1]) kereskedésbül ki vagyunk szoritva, amit azonban elhibáztunk és miért? Mert olyanok, mint Te, drága Barátom, [Dessewffy József], azt predikálták szünet nélkül: „a magyar bor legjobb a világon, de nem lehet kelete a vám miatt stb."

Török birodalombul visszatérvén, még mielőtt azt egészen elhagyám, egy nagy urnál[2]) ebédelék. Borok ezek valának: szemendriai, champagnei s ausztriai. Az első török, a másik mindenütt bévett, s így ezen nem csudálkoztam, hanem azon kelle bámulnom: mikép jöhete Magyarországon keresztül az ausztriai egy oly országba, mely honunkkal határos, s egy oly asztalra, melyen magyar bor nem állott. Kérdém, magyar borral látom itt nem élnek, ugyan mi lehet

[1]) Törökországi kivitelünkre l. föntebb a II. fejezetet.
[2]) Úgy látszik, az oláh, vagy talán inkább a szerb fejedelemnél.

oka, mert hiszen annak elsőségérül kérdés nincs. „Sokszor hozattunk, de közönségesen romlottan, vagy várakozásinknak meg nem felelő minémuségben került kezeinkbe, s így felhagytunk vele, — kevés esztendő mulva magunknak is lesz elegendő." Ez volt a felelet.

„De mit ér minden faradozás, ha a nemzeti hiúságokat kecsegtetőleg oly nagy érdemű férfiak állnak elő, mint Te [Dessewffy], s azt mondják: „A mi borunk jobb s olcsóbb, mint a franciáé." Ilyesnek mily sikere van? Az elbizott falusi gazda, a helyett hogy jobbat tanulna, gróf Dessewffy József egészségére iszik, s így harsog az egekbe: „Igaza van a nagy hazafinak, jobb a mi borunk a franciánál, de vám miatt kivinni lehetetlen," s a szorgalom félszázadra visszaszökken . . ."

A magyar borok külföldi rossz hirokozójának, s ezzel a kivitel legnagyobb akadályának Széchenyi a nép lelki alkatának azon sajátságát tartja, melyet ő egyszer nagy hiúságnak, másszor öndicséretnek, vagy gőgnek és önmaga túlbecsülésének nevez és amely nemzeti hibánknak különböző elágazásait közéletünk, politikánk, gazdasági és magánéletünk tereire, együttvéve faji alkatunk egyik alapvető tulajdonságának jelölt meg. Bortermelési vonatkozásban ez a tulajdonság abban nyilatkozik, hogy a magyar bortermelő, ha vinkója terem, azt kitünő bornak tartja és ha jó bora terem, azt hiszi és hirdeti, hogy ez a világnak a legjobb bora, legalább is jobb, mint a madeira és a champagnei. Széchenyi erre nézve nagy csomó tapasztalatot gyüjtött, mint mondja: „Voltam sokszor asztaloknál, hol így szólítának fel: „urak, ez a bor nem jobb-e madeiránál, sherrynél?" mire ő rendesen azt felelte, hogy nem, anélkül azonban, hogy a termelőnek büszke önmegelégedését megingathatta volna. A saját termés ezen túlbecsülése pedig egyrészt útjába állt minden reformnak, a termelési processzus javításának — mert hiszen ha *így* is megterem a champagneinál jobb magyar bor, minek akkor reformokkal, tanulással vesződni! — másrészt akaratlanúl is okozójává lőn annak, hogy a külföldi, hallván ezt a nagyhangú és meggyőződéses öndicséretet és hatása alatt gyanútlanul hozatván magának,

csakhamar kiábrándult és többé nem rendelt magyar termelőnél. Ime Széchenyi megfigyelései:

„Megcsaltuk a külföldit számtalanszor, s vigyázzunk erre; többször akaratunk ellen, mint akarattal, ami azonban a vevőt tekintvén, majd egyre megy, mert romlott borát helyre nem állítandja azon megnyugtatás, hogy valóban nem akartak neki rossz bort küldeni, hanem, tudja Isten miért, az úton biz elromlott; s e miatt a külföldi, borkörülti tudatlanságunktul nem kevésbbé tartván, mint néhány rosszlelkünek csalfaságitul, lassanként elkerült, midőn azon kevés számú bortermesztő, ki hazánkban él s tudományt emberséggel kapcsol egybe, hiába fárad, hiába izzad, mert őtet is a sokaság közé keverik, s neki sem hisznek."

„Jót állok boromért, nincs abban semmi zagyva s keverék, elvihetni azt akárhová is a világon stb." Midőn azonban a dolog közönségesen igy áll: ha egykicsit rosszabb pincébe viszik a bort, s minden hónapban rendesen nem töltik s több efféle, minden út nélkül is alábbvalóvá lesz, — s aztán vigyék az Oceánon keresztül! Oh emberi nem, miért irtózol annyira a Valótul, s miért akarod mindig csalni tenmagadat vagy mások által csalatni?"

„Most sok — mert vannak nemzeti hiúságok is — azt gondolja: tokaji nem romlik el, ha az aequatoron vitetik is keresztül, — mintha az elemeknek kártékony befolyásuk nem lehetne szőllőnedvre azért, mert az Hegyalján, Magyarországon érett s ott szüretelt! Ezt tehát, ha külkereskedést akarunk üzni, mindenek előtt tisztán kell a közönség eleibe tennünk, s vizsgálatinkat nem jó szándékra, ábrándozásokra, mesékre s más ily szappanbuborékú alapokra, hanem egyenesen faktumokra állitni. „Hiszen faktum szól amellett, hogy a hegyaljait romlatlan elvihetni mindenüvé." Amire én azt felelem: a faktum azt bizonyitja, hogy a hegyaljait messze földre s aequatoron keresztül épen s romlatlan sehogysem szállithatni."

Ugyanezen nemzeti hiúság áll útjában annak is, hogy a magyar termelő a világpiac izléséhez alkalmazkodjék és olyan bort próbáljon produkálni, amilyen a pénzes külföld, angol, hollandus, francia inyének megfelel. A magyar bor első sorban belső fogyasztás cikke lévén, ez a gondolat, a külföldi piac izléséhez alkalmazkodás csak a legnagyobb ne-

hézséggel értethető meg a termelővel, ki azt hiszi, ami neki, a saját fogyasztónak és földijeinek, a magyar belső fogyasztónak jó és izlik, kell hogy jó legyen a külföldinek is. És ha mégsem jó, akkor nem a termelőben, hanem a rossz vámrendszerben van a hiba. Széchenyi itt élesen megkülönbözteti a tudatlanságot, melyen könnyebben lehetne segiteni, az öröklött nemzeti hibától, a hiúságtól:

„Ha nem veszi rossz néven csekély tanácsomat édes uram, azt javaslanám, készitse borának azon részét, melyet maga használ, tökéletesen maga izlése szerint; hanem azon részt, melyet eladni szándékozik, ha kivánja, hogy vevője akadjon, ne maga, hanem annak izlése szerint, ki azt tán megvehetné, s kérdem, van-e ennél józanabb cselekvésmód? s mégis ugyan hány cselekszik igy országszerte? szinte ujjainkon számlálhatnók őket fel; aminek okát, mint mondám, nem tudom, de gyanitom, hogy semmi egyéb, mint egy mélyen lappangó kis hiuság, melynél fogva egyes azt kivánja, s tán sejditlen, hogy az egész világ az ő izléséhez alkalmazkodjék . . . Számosan, tudom, erészben nincsenek velem egy véleményen, s azt gondolják, azért nem készitik eladásra szánt boraikat mások izlése szerint, mert sem izlésöket nem ismerik, sem a borral úgy bánni nem tudnak, amint kivántatnék, — ami kereken kimondva semmi egyéb, mint tudatlanság. Én is ezt tartám sokáig egyedüli oknak, hogy általánosan véve oly igen természetesen, vagy is inkább egyszerüen, vagy még inkább oly igen együgyüen bánunk borainkkal; hanem később úgy tapasztalám, hogy rendszerint ezen oknak kétharmadát restséggel kevert gőg, s csak egy harmadát teszi tudatlanság, mely okbul aztán természet szerint sok eczetnek vagy borviznek kell következni bor helyett; — ebbéli tapasztalásom pedig azon megismért igazságon alapul, hogy a gőgtelen tudatlanság s henyétlen fáradozó vágy kételkedik, látni, tanulni óhajt s nem bizza magát el; bor dolgában azonban, mondjuk ki egyenesen, — hisz *nem szégyen* a hon termékeit túlbecsülni egy kissé, csak: *nem józan* — hány van, ki nem bizza magát el az egész magyar földön?

A tudatlanság mögött tehát, mely magasabb fokú termelési processzus meghonositását akadályozza, a nemzeti hiba, a hiuság és ennek egyik jólismert rokona, a mobiliz-

mus hiánya áll, melyet Széchenyi tanulni nem akarásban, henyélésvágyban, lustaságban, az újtól és a réginél nehezebb munkától irtózásban ismer fel. A magyarságnak ezen konzervatív hajlandósága alapjában véve e két forrásból táplálkozik: a tenni nem akarásból, a szokatlan, új munka nem kedveléséből és az elbizakodott hiúságból, a meglévő, a birtokunkban levő alacsonyabb fokúnak gyermekes túlbecsüléséből. Hogy pedig ez mennyiben függ össze valami igénytelenséggel, a világi dolgok nem nagyra becsülésével, az „ugyis mindegy" keleties fatalizmusával, ez már oly kérdés, mely süppedékes talajra vezetne bennünket. Annyi bizonyos, hogy a Széchenyitől lerajzolt nemzeti hibák kielégitő magyarázatát adják annak, miért nem keltett fel az elnyomó vámrendszer a magyar termelők között egészséges reakciót, hatalmas munka- és tanulási kedvet, hogy a „csak azért is megmutatjuk" alapján, eltanulva a külföldi haladottabb termelési módszereket, a vámrendszer akadályait legyőzve vagy megkerülve mégis csak piacot hóditanának a természettől elsőrangú magyar bornak. A reakció kimerült tetté soha nem váló tervekben, óhajokban, panaszokban, mert a magyar, öröklött természete szerint, nem tanult újat.

A helyzet tulajdonképen az volt, hogy a magyar bor kiszorulván a 18. század második felében, részben vagy egészen is, a porosz, éjszaki, lengyel piacokról, most, hogy megint piacra tegyen szert, az új viszonyokhoz kellett volna alkalmazkodnia. A porosz és lengyel kivitelnek Ausztria állott útjába, mert ezeken a nem túlságosan válogatós piacokon még felvehette a versenyt a magyar borral. Nem így az igazi világpiacon, melyet ez időben már Hollandia, Franciaország és első sorban Anglia alkotott, a leggazdagabb kapitalista ország, hatalmas gyarmataival, melyekről Éjszak-Amerika ekkor már leválva, maga is önálló piaccá fejlődött ki. Anglia gazdagságának növekedésével az angol borpiac fölvevő képessége is rohamosan nőtt. A piac legrégibb szállítója Spanyolország és Portugália voltak, szesszel erősen kevert boraikkal, aminthogy az angol szükséglet általában véve

előnyben részesíté a természeti tisztaságú borral szemben az „égett borral" kevertcket. A spanyol és portugáli termés azonban politikai zavarok, rossz évek stb. miatt nem volt állandó; mellette, pótlására, a század végén állandó helyet foglal az angol piacon a francia és rajnai bor, a 19. század eleje óta pedig a szicíliai, továbbá a szesszel erősen kevert, az egészségre épen nem ártalmatlan fokföldi borok. Ilyen viszonyok közt, tekintve még az angol fogyasztási szükséglet folytonos növekedését, nem volt utópia, ha a magyar bortermelő az angol piacon való térfoglalásról álmodozott, söt komolyan gondolkodott és számitgatott is. Széchenyi nézete szerint az angol piacon leginkább kedvelt madeira, oporto, marsala borokkal a mi soproni, karlovici, talán badacsonyi is, de elsö sorban és leginkább hegyaljai boraink versenyezhetnének, mert van bennük elég cukortartalom arra, hogy az égett borral keverést elviseljék, ami egyrészt a hosszu szállitás, másrészt az angol fogyasztó izlése miatt volna szükséges. Fehér asztali borainkat viszont, melyeket Széchenyi a világ minden fehér boránál jobbnak tartott: az érmellékit, lajoshegyit, somlait, neszmélyit stb. megint más kezelési módnak ajánlta alávetni, hogy azok a hosszú, különösen tengeren át való szállitást kibirják és igy valóban exportcikké válhassanak. Ehhez azonban szükséges, hogy a magyar termelők „tegyék le Istenért azon hiábavaló honi hiúságot, mely szerint sokan azt vélik: oda Nemzetiség, Magyarság, becsület, ha tokajiba égettbor kevertetik; mint egykor megint sokan azt gondolák: az élet türhetetlen teher, s magukat vizbe fulaszták vagy agyban lötték, mert felsöbb parancs szerint le kellett volna vágniok az embert oly mód nélkül ékesitő hajfürtöt: a czopflit! Ily ábrándozások mind egy soron állnak, nekem pedig türhetetlen érzés, nem tagadhatom, honosomnak, a magyarnak bármelyikét, s akármiben is ily szomorú soron látni."

Az eddigi idézetekből is világos, hogy Széchenyi a termelő lelki alkatában, amint az az ő korában adva volt, bortermelésünk és különösen külkereskedelmünk fellendülé-

sének nem elősegítőjét, hanem igen is komolyan veendő akadályozóját látta. Az ő felfogása szerint tehát, melyet jólélekkel magunkévá tehetünk és a továbbiakban mint történeti tényt felhasználhatunk, a kedvezőtlen társadalmi-politikai tényezőnek hatását a belső tényező, a termelő lelki alkata, nemcsak hogy nem paralizálta, de ellenkezőleg: káros hatását, mely magában véve incidentális jellegü volt és a bécsi kormány vámpolitikája változásával, vagy az osztrák-magyar vámsorompók megszüntetésével, magától megszünt volna, most ez a kedvezőtlen belső tényező határozottan állandósította és hatásában megerősítette. A belső tényezőnek a termelést akadályozó és elnyomó hatását nem lehetett többé egyszerü társadalmi vagy politikai eszközökkel, közigazgatási rendelkezésekkel vagy propagandával jóvá tenni, ehhez sokkal mélyebbre hatoló munka kellett: a termelő lelki alkatát megváltoztatni, a hiúságot és elbizakodást, a csökönyös tanulni nemakarást, a saját haszna nem-látását és nem-keresését a magyar lélekből kiirtani, ami hirtelen nekilendüléssel nem, egyedül állandó és lassu kulturális munkával, tanitással és neveléssel volt elérhető. A bortermelés fellendüléséhez a nemzet lelkialkatának bizonyos változását kell tehát eszközölni, még pedig a nemzetnevelés lassan érő, lassan ható eszközével.

Széchenyinek a termelést illető reformideái ehhez képest legelőször a termelő tanítására irányulnak. Megállapitja, hogy „egy szőlőnedvnek sincs romolhatatlansági prerogatiyája és privilégiuma, habár király ültette, s kapálta volna is tőkéjét, s önkezével sajtolta legyen gerezdit, hanem csak az állja ki az elemek viszontagságit, mely bizonyos tudományi okok szerint van készitve, melyek Chaptal, Rogier, Parmentier s mások által hozatván némi világra, elannyira javittattak azóta, hogy a mai bor körül kivántató bánásmodor bizonyos alapokra van állitva, s ez oly szövevényes tudomány, hogy a szőllőtőke-ültetéstül kezdve a bornak tengerre szállitásáig külön osztályu ágainak tökéletes ismerése egy emberben szinte nem is egyesülhet, hanem minden kü-

lön szakaszra külön s ugyancsak értelmes és szorgalmas ember kell; s ki ezt máskép látja, arról azt itélem, hogy a dologhoz épen nem ért, s azt azért tartja oly igen könnyünek, mert nem érti." Ezt az alapigazságot Széchenyi, szokása szerint, végtelen változatokban ismételgeti, hogy minél általánosabban elterjesztve gyökerében támadja meg a tanulni nem akaró faji hiúságot és lusta mozdulatlanságot.

Reformideáinak részletei már nem tartoznak ide, bár azok az akkori, s részben azótai, magyar bortermelés ismeretéhez is fontos adalékot képeznek. Csak annyit jegyezhetünk ki belőlük, hogy szerinte még a szöllőkerti vagy hegyimunka, a tőke megmüvelése áll a leginkább türhető lépcsőn, bár korántsem oly tökéletesen, mint Franciaországban, ahol a fajták nemesitésében és összeválogatásában hasonlíthatlanul több gondot tanusitanak; — nálunk szinte kizárt dolog, hogy ugyanazon borból nagyobb mennyiséget, vagy ugyanazt a bort éveken át tudnánk szállitani — annál alacsonyabb fokon áll a szüretelés, a pincebeli borkezelés, a kádárság, pincemesterség módja, melyeknek nálunk egyetlen alapelve: minél kevesebbet dolgozni és hagyni a bort magára, hogy saját természetes állapotában és erejében maradhasson. A borkezelés minden egyes fázisára részletes tanácsokat nyújt, palackozásra és dugaszolásra szintén kiterjed gondja; külön palackgyártó üvegipar létesitését követeli és a szállitás bajairól sem feledkezik meg, a Nemzeti Casino pincéjéből pedig mintapincét és az export közvetitőjét akarja alakitani. Célja mindebben: a lomhán mozdulatlan belső tényezőt nevelés által tenni pozitiv munkára, a termelés elősegitésére alkalmassá.

*

Kevésbé uttörő, hanem inkább barátjának, Széchenyinek nyomdokaiban haladó ezen a téren báró Wesselényi Miklós, aki a nemzeti balitéletek, a magyarság tömegében gyökeres hibák és formátlanságok rajzánál a többek közt a bortermelést illető előitéletekről is megemlékezik.[1]) Az ő

[1]) B. Wesselényi Miklós, *Balitéletekről*, irta 1831, megjelent 1833-ban, 86—·0. l.

megfigyelései tökéletesen megegyeznek Schams és Széchenyiéivel, s minden esetre megkönnyitik nekünk a két előbbi megfigyelő eredményeinek általánositását. A termelés és kezelés hibáit a következőképen irja le:

„Tudjuk, hogy a bor jóságát nemcsak a hegy fekvése s a szöllő mineműsége teszi, hanem az épen oly nagyon függ az avvali bánástól: azt pedig meg kell vallanunk, hogy erre nálunk nem sokat ügyelnek, s hozzá keveset értenek. Éretlen, ért, s el-ért, ki nem képzett, ép s elromlott gerezdek, a szemek válogatása nélkül egybepacskoltatnak, — a musttal sok helytt mily rosszúl bánnak; a hordók, melyekbe töltik, gyakran minö tisztátalanok, de a már megforrott borra is mily kevés gond van közönségesen. A pincék nagy része rossz, sőt mely kevés tudja, hogy milyennek kell a jó pincének lenni; azokban a hordók kivül is penésszel, mocsokkal vannak megrakva, mi a bornak nagyon ártalmas. Része fösvénységből, mások gondatlanságból boraikat épen nem, vagy rendszertelenül töltögetik. A seprüről midőn levonják, sem a bornak mi állapotban létét, sem az időt fontolóra nem veszik; s ha egyszer akár jól, akár rosszúl lehuzták, meg kell avval a borral elégedni, meg az azt zavarosan ivónak is, s a további fentartása csak abból áll, hogy el nem adják, melynek többnyire oka az, hogy senki sem veszi. Ezen s még számtalan hibákért mennyi bor romlik el, ecetes, nyúlós, avas lesz; mások pedig penész s egyéb kellemetlen idegen izüek, vastagok s nem tiszták. A boroknak üvegekre vétele mesterségéről, szinte mondhatni tudományáról, alig tud egy-egy ember nálunk valamit; becsinálásához nem értünk, ahhoz szükséges jó dugó egész országunkban egy sincs;[1]) már pedig a jó móddal, nagy vigyázattal, s több izben történő üvegbe-vétel, amelyre más országokban külön műszerek s erőművek vannak, s abban gondos bezárása által lehet tökéletes tiszta, jó, s tartásra és küldözésre alkalmas bort késziteni, s különben nem."

A tanulatlanság mögött Wesselényi is tanulni nem akarást, e mögött pedig nemzeti elbizakodottságot vesz észre:

„Boraink melletti előitéleteink nevetségesek is, károsak

[1]) Ezt harminc év mulva is keservesen tapasztalta Szemere Bertalan, l. a következő fejezetet.

is, mert miatta boraink javításán, s az azt jól fizethetők ízléséhez alkalmaztatásán nem igyekszünk. Ha azt hisszük, hogy borunknál a nektár sem jobb, bizonyosan sem szöllőművelésünk javításán s fajai nemesítésén, sem a borokkal való s gondosabb bánáson iparkodni nem fogunk... Minden csak valamicskét látott s egy keveset eszmélő ember előtt nevetséget szül valakinek azon állítása, hogy a magyar bor minden másoknál sokkal jobb; s ha ily buzgó hazafiakkal van szerencsém többféle italokkal bő asztalhoz ülni, nem is igyekszem megtériteni, hanem magam a francia borokat iddogálom. De midőn sokan azt akarják megbizonyítani, hogy nekünk szakasztott olyan borunk is van, mint a bordeaux, madeira, champagnei stb. ezen állítás megvallom szintoly nagyon felháborítja belsőmet, mint magok azon így bérmált s többnyire intoxikált s katytyolt italok, melyeket az ily vélekedésűeknél gyakran inni kell."

Wesselényit sem kisérhetjük itt tovább annak előadásában, hogy a külföldi piac nem keresi többé az édes, aszúborokat, hanem vagy az igen erős, szesszel tüzesitetteket, vagy az igen könnyü, vékony, böven ihatókat, tehát nekünk is alkalmazkodni kell a fogyasztó ízléséhez és annak megfelelőt termelnünk, — legyen szabad itt összefoglalólag újból kimondanunk, hogy 1848-ig a sérelmes bécsi vámrendszer, a külső tényező *is* akadálya volt bortermelésünk- és kivitelünknek, de még inkább az volt, a legnagyobb egykorú szaktekintélyek szerint is, a belső tényező: a magyar termelőnek lelki alkata.

B) Az abszolutizmus korában. Szemere Bertalan.

A nyomasztó vámrendszer ellen a magyar rendi országgyülések évtizedeken át hasztalan harcoltak: 49 nemzeti katasztrófájának kellett jönnie, hogy a mély gyászba taszított nemzet legalább ebben a dologban könnyebbülést nyerhessen. Az osztrák pénzügyminisztérium már 1848. decemberében megtette a lépéseket, hogy a magyar határon a magyar vámhivatalok, a harmincadhelyek megszünjenek és így a kettős vámhivatalból csak az egyik, az osztrák maradjon meg. Ezt nevezték a „közbeeső vámvonal ideiglenes rende-

zésének", mely azonban nem tartott sokáig, amennyiben az 1850. julius 7-iki császári pátens, ez évi október elseji érvénnyel az egész közbeeső vámvonalat megszüntette és Magyarország meg az örökös tartományok közt szabaddá tette a forgalmat. Az osztrák pénzügyminiszterium ez alkalommal ugyan szükségesnek vélte az alsó-ausztriai bortermelők érdekeinek további védelmét, s ezt a magyar bor behozatalára kivetendő mérsékelt vámmal akarta elérni, de a pátens pótlékául kiadott 1850. szeptember 18-iki miniszteri rendelet szerint elálltak ettől a szándékuktól és egyedül az állami kezelésben levő árúcikkekre: sóra, dohányra, továbbá sörre, pálinkára és füstölt húsra tartottak fenn Magyarországgal szemben némi vámot.[1]) Miután a 48-as törvényhozás és az abszolutisztikus pátensek értelmében is megszűnt a magyar rendek adómentessége, s helyébe közteherviselés lépett, ezzel egyúttal a nyomasztó vámrendszernek osztrák részről kitalált erkölcsi létjoga is megszünt: Magyarország ettől kezdve nem fizetett kevesebb adót, mint az osztrák örökös tartományok, s ennélfogva nem volt semmi ok többé gazdagodásának mesterséges megakadályozására. Igy érthető, hogy a bor vámja miatt nem hallunk többé panaszokat, sőt ellenkezőleg: minden rendelkezésünkre álló adat azt bizonyitja, hogy a magyar bor ára vámot és szállitási költséget is beszámitva, az angol piacon nemcsak konkurrenciaképes volt az abszolút korszakban, de ár dolgában átlag felénél olcsóbb, mint a spanyol és portugál borok.

Ez a kellemetlen külső tényező tehát egészben véve nem akadályozta többé a magyar kivitelt, s ennyiben lehetségessé vált volna a nagy nyugati piacon térfoglalásunk. Kisérletek történtek is erre, a legnevezetesebb és leginkább tanulságos Szemere Bertalannak, a 49-es forradalmi miniszterelnöknek nevéhez füződik, aki mint emigráns Párisban élvén, felesége vagyonát szerencsétlenül fektette be — a ma-

[1]) A két pátens és rendelet szövegét l. Rudolf Sieghart, *Zolltrennung und Zolleinheit*, Wien 1915, 319, a borvámot fentartani kivánó pénzügyminiszteri felterjesztést is itt, 182. l.

gyar üzletember, kire rábizta, csalárdul megbukott és megszökött — s igy családja fentartása érdekében próbálkozott magyar borok kivitelével előbb Franciaországba, azután és főként Angolországba. Mint maga panaszolja, nem született kereskedőnek ; belsőleg is vonakodott, sőt „undorodott" az üzletkötés civódásaitól, de bár nem szivesen, mégis elsajátitá a borexport-kereskedés technikai fogásait, s elég sikerrel tett utazásokat Angliába és Skóciába, hogy ott megbizható cégeknél pincészetet rendezzen be kommissióban és magánosok körében is propagálja a magyar borokat. Hirtelen, nagy sikerekkel nem dicsekedhetett, bár a nagy angol államférfiu, Cobden ajánlásaira hivatkozhatott, az angol klubok nem voltak hajlandók bevezetni termeikbe a magyar bort; — ami sikert elért, azt első sorban a magyar borok kitünő minőségének és a saját energiájának köszönhette. Akciójának akadályozói között megint a termelő lelki alkatára akadunk. E tekintetben rendkivül érdekesek relációi a hegyaljai termelőkkel.

Legelőször 1858. szeptemberében irt a tokaji boregyesület elnökének, Vay Miklósnak, ez többször válaszolt, az eszmét helyeselte, de — bort nem küldött. Erre egy régi tanulótársának, Mezőssy Lászlónak irt, aki „vig ifju, eredeti kebel, szenvedélyesen és országos sikerrel foglalkozik a tokaji borral." Mezőssy örömmel, szivesen válaszolt. „Ő mindenre kész, ő teljesit mindent, neki van készlete, lelkesedéssel ragadta meg tervemet." Küldött is nagyobb mennyiségü palackkal, az ő küldeményével és a Vaytól később megérkezett palackokkal kezdte meg Szemere üzletét. A borok kitünőek voltak, s mig a hamisitott tokaji ára Párisban ekkor 8—30 franc volt, addig ő az igazit 8—12-ért tudta adni. A bajok azonban csakhamar jelentkeztek.

„Még tavaszkor küldék bort Uj-Orleansba, Amerikába. Irták, néhány palack forrván, kifutott. Hajlandó valék nem hinni. Később Bridgwaterbe, Angliába küldék. Ugyanazt irják. Ez történt egy londoni küldeményemmel is. Végre eljöve május vége (1859-ben) vizsgálám palackjaimat, s 450-ből

250 forrott. Egy hó mulva a 200-ból is csak 100 nem forrott. Egy hordóbeli is kezdett mozogni. Végre a sor rájött Mezőssy palackjaira is, sok kifutott, sok szétrepeszté a gyönge üveget, szóval 800-ból alig volt 100, mely nem indult pezsgésnek. Mindent megkisérték: kinyitám a palackokat, jégbe hütém, nem használt. Ekkor Mezőssynek irék, ki oly hires borász, s ő tanácslá: zsákoljam ujra mind 6 óra hosszat. Én 8 óráig zsákoltam 400-at, de egy hordót collirozék Julienporral, nr. 3, mert láttam, hogy a francia módot is meg kell kisérteni, s kezdtem a szakbeli könyveket tanulmányozni. Úgy vettem észre: *embereink hon a borkezeléshez nem értenek.*"[1])

Úgy a Mezőssy-féle, mint a francia kezelés használt, legalább egyidőre a bor aranytiszta lett, édessége fogyott, szeszben nyert, úgyhogy bizalommal indulhatott vele 1859. augusztusában Londonba, ahol a piacot igen fölvevőképesnek találta. De csakhamar leverte egy új tapasztalás:

„T. i. a vámraktárból kihozatván, mutatóúl, négy és négy palackot, mit látok? Azon bor, melyet collirozva zsákoltam, szép, jó, ép volt, de amit anélkül zsákoltak, mind forr-pezseg. Kinyíttatám a három ládát (150 palack), s látám, hogy a szalma nedves, az erjedés kinyomta a szoros dugókat, 28 palack maradt tele, a többi jobbaránt félig stb. kifolyt. Csakúgy pattogott a palack dugója kifelé, ha megráztam a bort. A vámház-szolgák bámúlva néztek rám, s kérdék, mi bor az? Pirulva álltam előttük, de nem feleltem, ne is tudják, hogy a magyar bor ilyen. Intézkedtem, hogy összetöltetvén minden maradék, az egész készlet küldessék vissza Párisba. Ime a szép haszon! A collirozott bort eladás végett otthagytam. Azonnal irtam is Mezőssynek levelet levél után, a hires borásznak, ki megveti a francia kezelést, ki nevetségessé teszi a külföldi bánásmódot, ki nekem azt irá: e bort küldheted az operenciás tengeren túl is. Ez az a hires bor? Ezzel akarnak kereskedést űzni? És nem a rövid tengeri út ártott neki, mert Párisból irták, hogy mi ott ma-

[1]) Szemere Bertalan *Összegyüjtött munkái, Naplóm,* II. kötet, 1869. 163-164. l. Felhasználtam még a 112, 128, 163-167, 190, 212, 214-241, 254-264, 322-330, 348. lapokat, továbbá a már idézett *Notes on Hungarian wines* röpiratát és a *Borászati Lapok* 1858 és 1859. évfolyamaiba irt cikkeit (Száva és -y-a jelzéssel). Collirozás: coller du vin, megtisztítani a bort.

radt ebből, ott is forr, de a collirozott ottan is ép. (Ugyanez történt a Vaytól küldött 200 palackkal:) Felbontom: az első, második ötven jó állapotban volt, a 3-ik ötven mind pezsegve forrott; a 4-dik ötvenből 44 nagy részt kifutott, a forrás miatt, hat palack érkezett meg egészen. Pedig ő jól, erősen dugaszoltat, pedig ő értelmes gazda, ismeri a német kezelést is, de alkalmasint követi a *hegyaljai hagyományos módot*, s ime ez az eredmény. Ekkép csüggedve, haszon nélkül értem vissza, a nagy fáradság és sok költekezés után; jövendőre nézve tevék ugyan ismeretséget, de mit használ ez is, ha hon nem értik a bort úgy elkésziteni, hogy annak se hideg, se meleg, sem ut, sem tenger ne ártson. Ettől függ minden."

Álljunk meg egy pillanatra a jelenetnél, mely a londoni vámraktárban lejátszódott, csodálkozó angol hivatalszolgák előtt. Magyarország egykori ministerelnöke pirulva tölteti össze a kifolyt bor maradékát és magában elkeseredve hasonlítja össze a keserű valóságot a boldog otthon maradtak, a külföldre rá nem szorulók illuzióival. Egyik legtanulságosabb példája annak, mennyire ellenkezik a kereskedés, a nyereségre dolgozó termelés elve a magyar természettel és mennyi minden lelki akadályt kell leküzdenie a magyarnak, ha szülőföldje határain túllépve, az európai közlekedésbe akarja magát bekapcsolni. Szemere erős akarata győzedelmeskedett: bár eleinte felforrott vére az angol kereskedőkkel folytatott gyakran lealázó tárgyalások közt, bár eleinte állandóan lázban volt, mikor portékájával idegen ajtókon kopogtatott be, végül mégis legyőzte ez antikereskedelmi, antikapitalisztikus tényezőket önmagában és arra is ráeszmélt, hogy a teljes sikernek még egy feltétele van s ez az otthonlevők, az egész magyarság lelki alkatának megváltozása.

Kudarcainak hatása alatt megpróbálja az otthoniakat e változás szükségéről a Borászati Lapokban felvilágosítani, amely folyóirat Györky Antal szakavatott szerkesztésében 1858-ban megindulván, egész a mi korunkig valóban nemes, nemzetnevelő feladatot töltött be. Megtanítja az otthoniakat: „Igazi útmód nem az ám, mivel néhány hazánkfia eddig

hozzáfogott“: sok, de rossz bort küld ki, derüre borura keverve szeszszel és édesborral, amivel csak a magyar bor hirnevét rontja, — „de még az a könnyelmüség, hogy egyébnek ne mondjam, is hajmeresztö ám, amivel egynémely termesztö az édes hazából borait ide utnak ereszti," holott az angol izlés a *legjobbhoz* és az *állandóhoz* van szokva, s ezen megszokottságában konok egész a képtelenségig. A magyar termelö, nem törödve azzal, ami szük körén kivül van, egyszer jó bort küld, máskor rosszat, s ezzel lehetetlenné teszi magát a *bizalmon* felépült angol piacon.

„Azért tisztelt hazafi, ha mustrákat küld s ezek segélyével én találok embereket, akik a mustrában biznak, mert bennem biznak és ha én bizom önben, s ön viszont énbennem — ez már magában nem semmi; de valamivé mégis csak úgy válhatik és mindketten együtt csak úgy nem veszitjük el idönket, pénzünket, s ami a leggonoszabb, saját hitelünket, csak úgy épithetünk ahelyett, hogy rontanánk, mint mások, a magyar bor hitelén is, ha ön bizhatik, s pedig szilárd támaszként bizhatik a természet szavában és eljárásában, akitöl mutatványt küld.“

Egyelöre persze a nevelés és tanitás hatása még nem mutatkozhatott. A bajok ugyanazok, mint Széchenyi idejében, 20—30 évvel elöbb: a bor nem tartható el, megromlik, mire a vevö kezébe ér: a termelök megbizhatatlanok, vagy azért, mert az idegenen, ki *messze* van, nyerészkedni akarnak, vagy mert mustrának küldött boruk csak egyszer terem, a másik évben már más a termés és általában a kivitelképes borból sokkal kisebb mennyiség terem, mintsem azzal nagy exportot lehetne fentartani. Ezenkivül a termelök rendesen pontatlanok, nem szeretnek válaszolni, levelet irni, a bort megállapodás szerint idejében szállitani. Mindez a lelki disciplinának a hiánya. „Várom a bort, kiált fel Szemere, már itt is kellene lennie, de az otthoniak oly pontatlanok, az valami leirhatatlan." „Az otthonról kért bort nem küldik meg, ime mióta várok Egerböl, Budáról, Peströl bort, husz levelet irtam, s mind e napig nem jött meg a bor, a föszе-

mely ot levélre nem is felel. Azt hiszem, kereskedőnek ily furcsa állása még nem volt, kinek ajánlom, nem akar venni, kitól veszem, nem akar, azaz rost küldeni."

* .

Az ötvenes években nemcsak az itthoni vámrendszer javult meg a kivitel szempontjából, de az angol piacon magán is megjavultak a magyar bor esélyei. Itt több korülmény játszott közbe. Egyik, hogy a spanyol és francia bortermelés a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején az oidium miatt sokat szenvedett, holott ez a szöllőbetegség Magyarországot akkor még megkimélte. Az 1854-es cholera a'att, épen a rossz termések miatt, a francia bortermelök nem tudták ellátni az angol, svájci és német piac megnövekedett szükségletét, minél fogva ezekben az országokban tér nyilt a magyar vörösbor számára. De egyébként is úgylátszott, mintha az angol izlés változnék és közelednék a magyar borokhoz A madeira kezdett háttérbe szorúlni, oportót és a xeresit az oidium pusztitotta ki és az angolok ezen súlyos, nagy szesztartalmú, nehéz részegséget okozó borok helyett könnyebb, zamatos borok felé fordultak. Ilyenek a francia, rajnai borok, s miként a borkivitel ügyében 1860-ban kiadott angol hivatalos „Kék könyv" megállapitja, elsö sorban a magyar fajborok.[1]) Az angol fogyasztó az ötvenes évek végén már 60—65%-kal kevesebb szeszes bort ivott, mint még két évtizeddel előbb, — ezen 60-65%-nyi ürt most elsö sorban a magyar bor lett volna hivatva kitölteni. Persze nem a nehéz, tüzes magyar borok, melyek könnyen részegitenek, s melyek a versenyt tulajdonképen a madeirával és szeszes társaival vehették volna fel a korábbi periodusban, hanem a könnyebb, tiszta, fehér és vörös borok, melyek pl. a rajnai rizlingnek felelnek meg. Nagy akadálya volt korábban az angol bevitelnek a magas borvám, melyet az angol kormány épen ez idöben szállit le, tekin-

[1]) Ezen kötetet a volt külügyminiszteriumnak Blue-Book sorozatában nem találtam; tartalmát így csak Szemere *Notes* művéből és a Borászati Lapok adatai alapján (10, :0, 430. l.) reprodukálhatom.

tettel az eddigi borszállitók, franciák és spanyolok termelési zavaraira, főként Cobden liberális vámpolitikája hatása alatt. 1861-től kezdve az eddigi 4 shilling beviteli vámot, gallononkint egy, illetőleg erősebb boroknál 2 shillingre szállitják le. Ilyen körülmények között a nyolcakós hordó magyar bor, beszámitva adóját, szállitási, dock-költségét, angol beviteli vámját, a hordót palackokra vonva, palackonkint körülbelül 50 krajcárért volt adható Londonban akkor, amikor ott valamirevaló palack ára 3—4-szer annyi volt.[1])

Ha még hozzávesszük az abszolutisztikus adórendszer által Magyarországon okozott drágulását az élet szinvonalának, minél fogva a magyar birtokosok is kezdtek kilépni mozdulatlanságukból és a drágaság hatása alatt jövedelmeik gyarapitásán kezdtek gondolkodni, ami viszont magától rávezette őket a borkivitelre: mindezen kedvező, bortermelést és kivitelt elősegitő körülményeket tekintetbe véve, csodálkoznunk kellene, miért nem sikerült ezek kihasználása és a nyugati piac meghóditása.

Az előző fejezetekből tudjuk, hogy ez termelőinknek ősi, öröklött megszokásai, a kivitelre nem kedvező régi termeléshez ragaszkodása miatt nem sikerült. Az alkalmat nem tudtuk üstökénél megragadni. A magyar lelkialkatnak kereskedelem- és szorgalmas termelés-elleni sajátsága tette lehetetlenné azt, hogy *hirtelen* átalakuljunk exportországgá. A kedvezőtlen lelki alkatot csak generációk munkájával lehetett megjavitani, mint ezt az ujonnan meginduló Borászati Lapok gárdája is felismerte: „Minden értelmes borász, ki tudja, mennyi balfogás, előitélet s ősök tapasztalataira hivatkozó mennyi indolencia áll útjában a korszerü haladás kerekének, átlátja, hogy *e téren új nemzedékre van szüksége a nemzetnek.*"[2]) És ez még mindig optimista nézet volt. Mert hogy a bortermelés a Szirmay Antaléktól versekben dicsöitett szinvonalról felemelkednék oda, hol az már „borászati

[1]) Jagocsi Péterffy József számitásai, *Borászati Lapok* 1861, 19 l.
[2]) *Borászati Lapok* 1859, 31. l.

műipar, melynek a szöllőfürt csak nyersterménye,[1]) ehhez nem is egy, hanem két-három generáció céltudatos, *nevelő*, ősi előitéleteket irtogató munkája kellett, amint az konzervativ, nem forradalmi reformnál természetes is.

Mielőtt egy pillantást vetnénk e nemzetnevelő munkára, legyen szabad egy idézetet közölnünk a fejérmegyei bortermelés ötvenes évekbeli állapotáról,[2]) amely részlet tanulságosan mutatja be azon szinvonalat, melyen termelésünk e nemzetnevelő munka nélkül maradt volna — és maradt is még sokáig ott, hol bármi okból megelégedett a saját vagy legközelebbi fogyasztás igényeivel:

„Elmondom röviden a tabajdi hegyen szokásos szüreti eljárást: kivéve a kaputos osztályt a telkes gazda szüret napján kitódul szöllejébe, koma sógor és atyafi szivesen részt vesz e foglalkozásban, mert a java szöllőből folyvást enni, egészen torkig lakni lehet; a szüretelő edények többnyire rondák, zsirosak, piszkosak, nem ritkán a csáva alól rántvák elő, amitől lehet képzelni milyen izt nyer a szöllő nedve; a rossz fanyelü bicsakkal riszált fürtök szemei szétszóratván, földdel, iszappal telvék, de emiatt a nedvfolyadék gyakran 10 percent veszteségre jut[3]), azután sok szem is a földön marad, hisz az aranyból is hullik. Csekély kivétellel a szöllőfürtök jól összeszedetnek, egy csöbörbe muszulófával, vagy ami nagyon elterjedt, szöllőörlő géppel összecsomiszoltatnak s kádra hányatnak. Néhány napig ily állapotban hagyatván a cefre, mig az csendesen a borforráson keresztülment; az ilyen nyilt s egészen pongyola eljárásnál töméntelen alkohol elrepülvén, s nem ritkán a feltóluló törköly miatt, melyhez mesterkélés nem járul, ecetes izt is kap meleg idővel a szöllő nedve. Négy-hat nap mulva leszüretik az új bor, s hogy minél több innivaló kerüljön, a törkölyre egy negyed részben vizet öntenek, mely aztán kapás vagy lőre bor nevet nyer; — a tabajdi ember is akkor igyekeznék sok bort késziteni, amikor a fedél alatt könnyü volna vele elbánni, hanem kint, a tőke körül okszerüen, iparosan bánni, az már fejtörésbe s fáradságba kerülne, — ebből áll a szüret fővonásokban."

[1]) Ezt irta már a *Borászati Füzetek* (kiadta Somssich Pál és Entz Ferenc Pesten 1869—73), 1869, 449. l.

[2]) Letenyei Lajostól, *Borászati Lapok* 1858, 344. l.

[3]) Szövegben tévesen 1°/o áll!

Č.) A kiegyezési korszakban.

Ezt a korszakot tárgyunk szempontjából a kereskedelmi, s ennélfogva termelési függetlenség korának is nevezhetnők. Amennyiben ez idő alatt az alkotmányos tényezőkben a produkció és kivitel iránti érdeklődés megvolt, a korábban, 48-ig kedvezőtlen hatású külső tényezők most már a nemzeti autonomiának valának alávetve és nem állhattak többé ellent a magyar érdekek érvényesülésének. Külső államokkal kereskedelmi szerződések a magyar alkotmányos tényezők hozzájárulása nélkül nem voltak többé köthetők; a kiviteli piacokkal kereskedelmi miniszteriumunk saját szervei által állandóan érintkezésben volt, s a diplomáciai és konzuli kar segédkezését is igénybe vehettük kereskedelempolitikai érdekeink szolgálatában, amennyire mi magunk erre nézve szükségletet éreztünk. A külső tényezőnek korábbi kedvezőtlen befolyása bortermelésünk fejlődésére végkép megszünt tehát és annak további figyelemmel kisérését valóban elhagyhatjuk most. A másik két, a természeti és a belső tényező közül az első annyiban mutat kedvezőtlen képet, hogy a század végén, mint tudjuk, a filloxera kipusztítá régi szőlleink nagy részét, s utána a peronoszpora is évről évre nagy károkat okozott. Mindezt azonban bortermelőink részben saját erejükből, részben az állam támogatásával jóvátették, s ily módon a természeti tényezőnek átmenetileg káros befolyását paralizálták.

Ami már most a belső tényezőt, a termelő lelki alkatát illeti, e téren a legujabb félszázad Széchenyi utmutatásait követve mindent megtett, hogy a magyar termelőt öröklött indifferentizmusából kigyógyitsa és modern termelési és kereskedelmi elvekre szoktassa. Hazai bortermelésünk vezető körei ez eljárásukkal éles ellentétben állottak a magyar liberalizmus felemás módszereivel, mely egyhelyütt a széles tömegek védelme és tanitása helyett a teljes szabadság, a laisser faire elvét hirdette, más helyütt pedig állami mindenhatósággal akart istápolni ott is, hol egyéni iniciativa kellett volna. A magyar bortermelőknek a Borászati Lapok és át-

menetileg a Borászati Füzetek körül csoportosuló vezéremberei, kik közül elég legyen Györky Antal, Somssich Pál, Keleti Károly, Entz Ferenc, Molnár István, Keg'evich István gróf. Gaál Jenő, gróf Zselénszky Róbert neveit felemliteni, föltett szándékkal, céltudatos módon törekedtek a termelő lelkialkatát oktatással, neveléssel, az anyagi haszonra rávezetéssel jobbra forditani. Egykorú liberális író csodálkozik a nyolcvanas években, hogy az emlitett vezéremberek felszólalásaiban ugyanazon viszonyok rajzát és ugyanazon tanácsokat találja, melyeket már Széchenyi is megirt Világ cimü könyvében.[1]) Ami egyrészt bizonyitéka a belső tényező, a lelki alkat örökletes és változásra nem hajló voltának, másrészt annak, hogy termelőink jobbjai végkép elváltak az ősi, Szirmay-féle önmegelégedéstől. A Borászati Lapok hatalmas évfolyamai, melyek terjedelemben jóval felülmulják az ugyanezen kor egyetlen történettudományi folyóiratát, a Századokat, 1858-tól kezdve 1914-ig megszakitatlan sorozatban tesznek tanuságot arról a komoly nemzetnevelő munkáról, mely a bortermelés terén lefolyt. A szöllészet, bortermelés- és kereskedés legkülönbözőbb fázisait illetőleg nincs ez időben bármily kis külföldi felfedezés, haladás vagy javitás, mely a folyóiratban részletes megbeszélésre nem talált volna abból a szempontból, mennyiben volna alkalmazható a mi külön viszonyainkra. A termelők ezen művelődési törekvéseit hathatósan támogatta a kormány is, mely ha akarta volna sem állhatott ellent az agrárius és kereskedelmi érdeket képviselő bortermelők hatalmas szövetkezésének.[2]) Entz Géza már 1863-ban künn járt Franciaországban tanulmányúton a kormány meg-

[1]) Pólya Jakab, *Az ujabb agrár mozgalom és irodalom hazánkban*, Budapest, 1884, 12. l.

[2]) Doktrinér liberális részről nem hiányzott a hajlandóság a bortermelést istápoló törekvések megakadályozására, pl. Hermann Ottó 1885-ben a központi mintapincét akarja megszüntetni, mert ez szabad kereskedelmet űz (*Borászati Lapok* 1885, 63. l.); ugyancsak ő nem helyesli a francia bortermelés tanulmányozását, l. vele szemben Gaál Jenő *Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája*, I. Budapest 1907, 231. l.

bízásából, s ott sok haszonnal hallgatta Szemere Bertalan tapasztalatait és tanácsait, 1871-ben ugyancsak a magyar kormány hívására jött hozzánk Terrel aux Chénes francia borszakember, aki a fejérmegyei vaáli Ürményi-birtokon mutatta be gyakorlatilag a francia borkezelés titkait. Az igaz, hogy utóbb panaszkodott a magyarokra, mert azok szerinte nem akarnak a franciától tanulni, hanem a német borkezelés módszereit sajátítják el.[1]) A fő az, hogy a magyar bortermelő *akart* tanulni és tanúlt is annyira, hogy az öreg Schams, ha látja a szorgalmas törekvést, bizonyára barátságosabb hangon írt volna munkáiban a termelőről. Az ő egyszerű kis budai venyigeiskolájából idők folytán az ország összes borvidékeire kiterjedt nevelő organizáció fejlődött ki: a század végén a budapesti felsőbb bor- és szőllőgazdasági szaktanfolyam és hét állami vagy államilag segélyezett vincellériskola működnek, mellettük amerikai szőllőtelepek, szőllőojtványkészítő telep és egész nagy, leginkább Darányi Ignác minisztertől kiépített borkezelési szaktisztviselői kar gondoskodnak a termelő segítéséről. A magyar királyi Ampelologiai Intézet pedig évkönyveiben szőllőfajtáink s boraink tudományos megismerését és javítását tűzte feladatáúl.

Mindezt szívesen felsorolva és elismerve, mégsem zárkózhatunk el annak felismerése elől, hogy a külföldi piacot jobb kvalitású, fajborainkkal ebben az időszakban sem sikerült meghódítanunk. A huszadik század elején bortermelésünk talán még inkább rá van utalva Ausztriára, szinte egyetlen kiviteli piacára, mint százötven évvel előbb. 1911-ben kivittünk Ausztriába 1,143.000 métermázsa bort, Boszniába és Hercegovinába 19.000, Németországba 18.000, Oroszországba 1.200, Svájcba 719 és Éjszak-Amerikába 2.300 métermázsát. 1912-ben ugyanezen számok helyébe a következők lépnek: Ausztriába 1,263.000, Boszniába 15.000, Németországba

[1]) *Borászati Füzetek*, 1872, 97. l. Entz és mások jelentései tanulmányutjaikról külön is megjelentek és fontos kutfőit képezik borászatunk történetének, melynek irodalmát l. a Darányi Ignáctól kiadott hivatalos munkában: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája* V. kötetében.

13.000, Oroszországba 500, Svájcba 526, Észak-Amerikába 1.600.[1]) Ugyanekkor, 1911-ben borbehozatalunk 224.000, 1912-ben pedig 323.000 métermázsát tett ki, tehát sokkal inkább aktivak voltunk, mint a Bécsből diktált vámrendszer uralma idején. Viszont az akkorihoz képest tökéletesen elvesztettük a lengyel piacot — miután a régi Lengyelország nagyobb, gazdagabb része orosz kézen lévén, Oroszországba való kivitelünk pedig majdnem a semmivel volt egyenlő; hasonlóképen elvesztettük, illetőleg nem tudtuk visszaszerezni a német-porosz piacot és az egyetlen állam, mely borfölöslegünket megvásárolta, Ausztria, velünk ez időben közös vámterületet képezvén, meg sem próbálhatta a magyar bor elleni védekezést. Kivitelünk tehát e korszak végén sem olyan, mely a kivitelre korábban káros lelki tényezőnek közben történt megváltozását bizonyithatná.

Itt számitásba kell vennünk azt a körülményt, hogy a piachóditás tulajdonképeni ideje a 18. század vége és a 19-iknek első fele lett volna. Mi ehhez későn jöttünk, csak részben a magunk hibája, leginkább a bécsi rosszindulatu vámrendszer büne folytán. Igy azután, mikor a kiegyezés óta nemzeti autonomiánk teljes birtokában tudatosan törekedtünk külpiac foglalására, mindenütt elfoglalt helyekre, megtelepedett idegen termelőkre találtunk, akik poziciójukat nem voltak hajlandók a mi kedvünkért feladni. Ez tehát részben magyarázatát adja kiegyezés utáni sikertelenségünknek. De legyünk igazságosak: csak részben adja. Mellette igen fontos, talán még fontosabb oka sikertelenségünknek a már felismert belső tényező, mely kedvezőtlen hatását termelésünkre a kiegyezési korszakban is szemmelláthatólag megtartotta. Amint a nyolcvanas évek egy szakembere megfigyelte: „Semmiféle müvelési ágnál nem ragaszkodik magyarunk oly megcsontosodott szivóssággal a dédapák eljárásának hagyományszerü gyakorlatához, mint a bortermelésnél, pedig nincs ám egyéb argumentumunk: apám is, öregapám is, de még

[1]) *Borászati Lapok* 1913, 103. l.

annak az öregapja is így tett, mégis jó volt."[1]) Azaz más szóval: amint a korábbi generációk is ellenszenvvel viseltettek a kereskedelmi célból való termelés, a nyereségért dolgozó szorgalmas munka, a *több*munka iránt, így a kései utód is. A fönteb'b ismertetett nevelő kisérletek teremtettek ugyan nagy számmal szöllőgazdaságokat, melyek a nyugati követelményeknek minden tekintetben megfeleltek — ilyenekre könnyű rámutatnunk az ország legkülönbözőbb hegyvidékein és az alföldi telepeken egyaránt — de mindez tulajdonképen csak kivétel maradt, az egyes ember, itt-ott átalakult gondolkodásában, inkább kommerciális lett és elszakadt a gazdasági indifferentizmustól, de a nagy többségnek lelki alkata nem változott, sőt ily rövid idő, két nemzedék alatt nem is változhatott meg.[2])

Képzett bortermelőink ezt mindakét nemzedék alatt állandóan felismerik és szemmel kisérik. Hisz reformkisérleteiknek épen e kedvezötlen lelki alkat megváltoztatása a célja, legtöbbször ez van szájukban, nem pedig egyéb bajok, minők voltak e korszakban ki nem elégitő külkereskedelmi képviseletünk, a galíciai zsidóság térfoglalása a Hegyalján, a folytonos borhamisitások, mind merényletek a magyar bor kiviteli hire ellen, — de mindezt csak mellékesnek, könnyen orvosolhatónak tartották az igazi nagy feladathoz, a termelő lelki alkatának megváltoztatásához képest. Legyen szabad itt néhány fontosabb nyilatkozatot felsorakoztatnunk.

Szemere Bertalannak nagy fáradsággal és aránylag csekély sikerrel megkezdett művét az angol piacon a pesti születésű Gréger Miksa nagykereskedő folytatta tovább, aki 1860-ban, az angol beviteli vám első leszállitásakor költözött Londonba és egy évtized alatt sikerült neki annyira tért fog-

[1]) *Borászati Lapok* 1885, 59. l.

[2]) A további kutatásnak érdemes volna megállapitania, a modern szőllőgazdaságok alapítói és tulajdonosai közül hányan származtak csak két-három nemzedék óta magyarrá vált német, tót, szerb, vagy cseh családból. Az ilyeneknek természetesen könnyebb volt a lelkükben nem oly mélyen gyökerező gazdasági indifferentizmust legyőzni, mint a régebbi magyaroknak.

lalni, hogy a tokaji bor behozatalát kétszáz fiókkal és ugynökkel üzhette úgy Anglia, mint különösen Skótország területén. Tapasztalatairól a magyar borászoknak cikkek által állandóan számot adott, 1868-ban pedig a magyar földmüvelési miniszterhez is memorandumot adott be a kivitel ügyéről.[1]) Saját előadása szerint: a magyar bort, mint szélesebb körü konzumcikket neki sem sikerült Angliában elterjeszteni. Az ő sikerének titka az, hogy a nehéz, legfinomabb tokaji borokat adja el, még pedig orvosság gyanánt, hires orvosok ajánlatára, akiktől, úgy egyesektől, mint fakultásoktól kedvező szakvéleményeket eszközölt ki a tokaji bornak gyógyhatásáról. Ennek a célnak a magyar bor nagyszerüen megfelelt, de már mint élvezeti-fogyasztási cikk nem versenyképes a bordeauxival, azon egyszerü okból, hogy a bordeauxinál a termelő, számolva a piac viszonyaival, már az egész termelési folyamat fázisaiban mindent előre kiszámít, a talaj, a vessző minőségét, a pince, hordó, viszonyait, az erjedés alatti és utáni hőmérséket stb., mig a magyar termelő mindezekkel nem törődik. Innen van, hogy tapasztalatai szerint a magyar bor tartósság dolgában messze mögötte marad a bordeauxinak. A próbánál a magyar pincében „ravasz, öntetsző mosoly kiséretében" kap rossz keveréket, melyet exportálnia teljességgel lehetetlen. A tanulás és szorgalom hiányából eredő e bajokat memorandumában a következő pontokba foglalta: 1. a szöllőfajok nem választatnak meg kellően, 2. a borok tartóssága ingatag, 3. izök nem mindenkor tiszta, 4. az erjedés lefolyása nem kisértetik elég gonddal, 5. a szöllőtő nemesitése el van hanyagolva, 6. a különböző termésbeli borokat egymással összekeverik, 7. általában nem figyelnek a borok tiszta kezelésére.

Hasonló belső okokban, a termelő hibáiban látja Széchenyi tanítványa, Gyürky Antal az erdélyi bortermelés hanyatlásának okait; ezek szerint 1. a termés mennyisége a rossz müvelés folytán annyira csökkent, hogy többé nyereséget nem tud hozni, 2. a fajok nemesitéseért semmi sem

[1]) *Borászati Lapok* 1869, 46. l., 1874, 201. l., 1880, 148. l.

történt, 3. a szöllőművelés az egyes vidékeken nem felel meg a célszerű rendszernek és a helyi viszonyoknak, 4. a borkezelés és pincegazdászat elvei ismeretlenek, 5. kevés bor kerül pincekezelés alá, a legtöbbet mustban adják és viszik el és keverik össze gyönge borokkal, 6. így a kereskedelemben ki sem fejlődhetett eddig az erdélyi bor jellege, minek folytán az erdélyi bor mint ilyen nem is kereskedelmi árucikk, 7. mindezen bajok következményeként nincs borkereskedés, a borárak alacsonyak, a szöllőművelés hálátlan és még kevesebb gonddal műveltetik.[1])

A belső bajok felsorolása mellett állandó probléma bortermelőink számára, hogyan lehetne *mégis* kivitelt csinálni. Évről-évre, évtizedről-évtizedre felvetik a kérdést, miért nem világkereskedelmi cikk a magyar bor, s a válasz mindig ugyanaz, amit Széchenyi adott: mert nem úgy késziti a termelő, hogy az lehessen. Somssich Pál 1869-ben Széchenyi szellemében vonja le Gréger adatai tanulságát: nem világkereskedelmi cikk, mert 1. tartóssága ingatag, 2. ize és zamatja ki nem elégitő, mivel különböző faju fürtök szóratnak egybe, 3. szine nem tiszta.[2]) Egy évtized mulva, 1881-ben még mindig ugyanaz a válasz: nem lehet világkereskedelmi cikk, mert nincs állandó jellege, hanem hely, faj, fajkeverék és évi termés szerint változik. 1887-ben nagy gazdasági szaktekintélyek állapitják meg, hogy ámbár a borászatnak és szőllészetnek két különböző neve van a magyar nyelvben, de „viszont talán egy nagyobb termelő nemzet se vegyiti annyira e kétnemű foglalkozást, minden kisbirtokos és kapás, nemcsak maga ültetvén, nyesvén, kapálván és szüretelvén szőllőjét, hanem borát is maga szürvén, fejtvén, kotyvasztván. Hogy ily módon azután megállapodott, kifejlődött borkereskedésről alig lehet szó, hogy tömeges kivitelről egyelőre még nem szabad álmodoznunk, az a dolog természetében fekszik, bár a javulás évről-évre nagyobb mér-

---

1) *Borászati Lapok,* 1859, 49. l.

2) *U. ott,* 1869, 115.

veket olt s mind szebb jövövel biztat."[1]) Hogy az utóbbi rózsaszinü megjegyzés csak a korszak obligát illuzióiból nőtt ki, azt az eddigiek után nem kell kiemelnünk. Ellenkezőleg, a század végén és a huszadik század beköszöntésével mintha energiánk, a hosszas sikertelen küzdelemben ellanyhult volna és mintha kezdtünk volna belenyugodni, hogy borunk főpiaca Ausztria maradjon, melynek egyrészt a saját termése megjavitására, másrészt iz dolgában el nem kényeztetett alsóbb néposztályai számára, valamint Nyugat felé tovább kivitelre is (vegyitve saját borával) volt állandó szüksége a mi borunkra. A század végén még megpróbáltuk az amerikai piacot, ahova éveken át küldöttünk borokat, melyek szintén éveken át eladatlanok maradtak.[2]) A filloxera óta jó és olcsó vörösborunk, ami a franciával és olasszal versenyző exporttömegárú lehetne, visszafejlődött, mert az új szöllőkön, eleinte legalább, nem vesződtek vörösbortermeléssel, — egy másik megfigyelés szerint az új század elején a sötétszinü vöröst annyira elhanyagolták, hogy fiatalabb bortermelőink gyakran nem is ismerik többé készitési módját. Olcsó vörösbor hijján nem tudtuk felvenni a versenyt az olasz és francia termeléssel; a filloxera előtt még mentek boraink Franciaországba coupage céljából, fajborok is a Svájcba, de azóta mindez abbamaradt és már a világháború kitörése előtt többé-kevésbé rezignáltan el kellett ismernünk, hogy kivitelünk közönséges hordóborokban van csak Ausztriába, s egyébként, palackokban csakis hegyaljai és némely drága fajborokat tudunk kis mennyiségben elhelyezni a külföldi piacokon.[3])

A kiegyezési korszak elejét és végét egymással összehasonlitva, két generációnak lelkiismeretes, komoly munkája mellett is a belső tényező egészben véve majdnem oly kedvezőtlen maradt, mint volt egy századdal előbb. Mig azonban a korszak elején a bizalom, a jövőbe helyezett remény

[1]) Láng-Keleti-Jekelfaiussy, *Magyarország statisztikája* II. Budapest, 1887, 68. l.

[2]) *Borászati Lapok* 1896, 267. l.

[3]) *Borászati Lapok,* 1914, 126. és 341. l.

lelkes hangjai hallhatók, addig a korszakot záró nemzedéknél bizonyos kifáradás, csüggedés tapasztalható. Vezető köreink e korszak végén is lankadatlan szorgalommal működtek a termelő tömegek felvilágosításán, de mintha már nem hitték volna többé, hogy a nagy nyugati piacokon valaha is helyet foglalhatunk. 1858-ból valók ezen sorok, melyeknek tárgyi tartalma sajnos az uj században is aktuális: „A butellás kereskedés s a nemesebb hazai borainknak kisebb edényekbeni elszállítása volna azon egyetlen mód, mely a termesztőknek gazdagon jövedelmezne. A franciák, spanyolok és más nemesebb borokat termesztő nemzetek rég által látták ennek gazdászati fontosságát, s e részben is régen megelőztek bennünket. Míg a világ minden nemesebb borfajtái, mint a Malaga, Madeira, Bordeaux, Xeres, Champagne, rhenusi, sőt még a jelentékenyebb angol sörfajok is mindig és mindenütt csak apróbb adagokban, butellákban adatnak át a kereskedésnek: addig a föld legnemesebb nedve, a borok királya a tokaji, nagy faedényekben, átalagokban, hordókban hurcoltatik szerteszét, hitelét vesztve, haszontalan almalé gyanánt. S csak a külföldi kereskedői kezekben idomíttatik ezután által, néhol híven, néhol hűtlenül."[1]) Ezt az „egyetlen módot" hatvan-hetven év alatt is csak egyetlen borunkra, a legkitünőbbre tudtuk úgy ahogy alkalmazni, — a nagy tömeg, kivitelünk nagy része megmaradt a régi kezelés és szállítási mód mellett. Befejezésül lássunk egy rezignált nyilatkozatot a korszak részéről, 1910-ből, melyet egy szakemberünk tett azon alkalommal, hogy olyan primitív dologra kellett tanitania termelőtársait, minő a kései fagy elleni intézkedés: „A magyar gazda túlságosan és állandóan a jószerencsében bízik, másodsorban pedig azt hiszi, hogy amit ő a saját fejétől és pedig legtöbbnyire more patrio cselekszik, az a leghelyesebb." A bajokon szerinte egyesült erővel lehetne leginkább segíteni, de mi magyarok „nem értjük, nem akarjuk megérteni a társulás nagy hasznát és kevés még a rugó, mely bennünket erre erkölcsileg serkentene.

[1]) *U. ott* 1858, 37. l.

Apostolaink alig akadnak e téren, s ha akadnak, úgy szavuk elhangzó szó marad a pusztában..."[1]) E szavakat hallva csukjuk be szemünket és előttünk áll a századforduló átlagos magyar bortermelőjének a lelki típusa, mondhatnánk kvintesszenciája, a legendás ősmagyar lovas, a puszták végtelenségében egyedül, testvértelenul magára hagyatva, bízva csak a saját jószerencséjében, mely századokon át annyiszor megcsalta ugyan, de amelyben mégsem szűnt meg bízni azon egyszerű okból, mivel illuziók nélkül nem szeret élni és tehetsége sincsen a lelki nyugalmát veszélyeztető, ravaszúl nyerészkedő termeléshez és kalmárkodáshoz. Az ősmagyar lovas igénytelen, vagyontalan, szegény — volt és vajjon, kérdezzük, marad is?

V.

Az eredmények.

Mielőtt vizsgálódásunk kiindulópontjához, a Thünen-féle „Standorttheoriá"-hoz visszatérnénk és a kutatásnak hogy ugymondjuk, theoretikus eredményét megállapitanánk, egy pillantást kell vetnünk a tárgyi eredményekre is. A magyar bortermelést illetőleg megállapitottuk, hogy három tényezője közül 1. a *természeti* tényező kitünő volta minden időben lehetővé tette a termelőnek elsőrangú, a világ bármely borával versenyző bort produkálni; kivételesen, mint a filoxera idején ezen eredeti, a talajban rejlő kedvező természeti tényezőnek áldásos hatását azonban accidentiák, múló bajok

---

[1]) Krenedits Ödön, *u. ott* 1900, 371. l. A fönti fejezetek természetesen nem tartanak igényt arra, hogy bortermelésünk történetét adják. Erre annál kevésbé vállalkozhattam, mivel semminemű előmunkálat nincsen és a fönti fejezetekben különben is bizonyos értelemben úttörő munkát kellett végeznem. Herczegh Mihály történeti kisérlete a *Magy. Gazdaságtört. Szemle* 1893. évfolyamában minden kritikán alul marad. A *Borászati Lapok* történeti cikkei szintén alacsony ranguak, s kirívóan elütnek a folyóirat magas szivonalától. Az 1914. évfolyam még egész komolyan előadja, hogy Baranya neve a bor annya összetételből származik!

kisebbíthették; 2. a *társadalmi-politikai* tényező a 18. század közepétől kezdve a bécsi vámrendszer uralkodásának egész idején a lehető legkedvezőtlenebb volt a jövedelmező bortermelés és kivitel fejlődésére. A Bécsből diktált közbeeső vámvonal 1849. után megszünvén, az egész társadalmi-politikai tényező is elveszti kedvezőtlen hatását, melyet a természeti tényezővel ellentétben, annak áldásos voltát paralizálva gyakorolt szinte száz esztendőn át. 3. A *belső* tényező, mely alatt mi a magyar termelő *lelki alkatát* ismertük fel, az egész szemügyre vett időszakban kedvezőtlen hatással volt a termelésre és kivitelre: egyrészt a bécsi vámrendszer idején képtelen volt a kedvezőtlen társadalmi-politikai tényező ellen hatékonyan fellépni, másrészt ez utóbbinak megszűntével, amikor rajta kívül tulajdonképen csak a kedvező természeti tényező hatásával kellett számolni, még erre támaszkodva sem tudta a termelést azon fokra felemelni, mely egyébként *más* lelki alkat mellett, elérhető lett volna. Igaz, a mérleg serpenyője a belső tényező múlasztásainak súlya alatt nem merül alá oly mélyen, ha számba vesszük azon pusztításokat és azon nagy időveszteséget, melyet a társadalmi-politikai tényező okozott a maga százéves uralma alatt, melyet tehát a belső tényezőnek, még ha erősebb és kedvezőbb alkatú is, akkor sem lett volna könnyű kipótolnia és az immár francia német, olasz termelőktől elfoglalt világpiacon utólag, kapuzárás felé helyet foglalnia: mégis, mindezt tekintetbe véve nem tagadhatjuk el kutatásunk eredményeként a belső tényezőnek állandóan kerékkötő, kedvezőtlen, akadályozó szerepét.

Ha már most a produkciót *P*-vel jelöljük, s alatta nemcsak a termelt bormennyiséget, hanem a bornak mint árúcikknek értékét, tehát a kiviteli kereskedelem eredményét is, egészben véve a bortermelés nemzetgazdasági jelentőségét értjük, s ha továbbá a természeti tényezőt *T*-vel, a társadalmi-politikait *Tp*-vel, a belsőt *B*-vel jelöljük, akkor *P* a másik háromnak együttműködéséből adódik, azaz Thünen gondolkodásához alkalmazkodva: $P=T\ Tp\ B$. Kutatásunkból azon-

ban tudjuk, hogy volt idő, amidőn úgy *T*, mint *Tp* kedvező tartást gyakorolt *P*-re és ez utóbbi mégsem tudott lényegesen megjavulni azon időszakhoz képest, midőn csak egyedül *T* volt a kedvező és *Tp* kedvezőtlen: ebből a megfigyelésből világos, hogy a három együttesen ható erő közt időnkint *B*-nek egymagának is lehet annyi ereje, hogy a másik kettőt paralizálja. Tehát *P* alakulására *B*-nek időnkint eldöntő, s mindig: *lényeges* befolyása van.

Másszóval: a *magyar bortermelés fejlődésére a termelő lelki alkatának minősége gyakorolt lényeges befolyást.* És ezt a pozitív eredményt tárgyiasságából kivetkőztetve: *a gazdasági produktió menetére lelki tényezők, a gazdasági szubjektumok lelki alkata gyakorolhat és gyakorol is döntő befolyást.*

Ezen végső eredményünk birtokában a föntebbi formula alkalmazásánál mindenkor különös tekintettel kell lennünk *B* milyenségére. Vegyük fel, hogy a formula minden egyes tagja *B* kivételével, ugyanaz marad, csak a magyar termelő lelki alkata helyébe lép például az olasz vagy német termelőé, tehát *Bm* helyébe *Bo* vagy pedig *Bn*. Míg a valóságban lefolyt történeti fejlődés során *P*–*T Tp Bm* formula uralkodott, s benne *Bm* túlnyomó hatása folytán *P* kedvezőtlenül alakult ki, egy szupponált *P*–*T Tp Bo* vagy *P*–*T Tp Bn* formula esetén nincsen kizárva, hogy *P* sokkal kedvezőbben alakult volna. Mert kétségtelen, hogy ha a Duna-Tisza áldott bortermelő vidékén egy a magyarnál sokkal inkább gazdasági természetű nép, minő akár a német, akár az olasz, lakott volna évszázadokon át, ez minden esetre másként használta volna ki a kedvező természeti tényezőt és másként reagált volna a társadalmi-politikai tényezőnek akadályozó hatására. A végeredmény, a termelés, és annak nemzetgazdasági jelentősége hasonlóképen egészen más lett volna, mint *Bm* tényleges uralma alatt.

Hogy a fönti eredmény mennyiben korlátozhatja olyan nemzetgazdasági elméletek érvényét, melyek filozófiai alapvetésüknél fogva lelki tényezőkkel, egyéni és népi, faji sajátságokkal nem hajlandók számolni, ez már a magyar

történet talajáról, melyen állunk, elvezetne bennünket az elmélet vidékeire.

*

Hátra volna még azon eredményeket összegeznünk, melyeket kutatásunkból a magyarság faji lelkialkatának ismeretére nézve nyertünk. Itt mindenképen óvatosságra int bennünket kutatásunk korlátolt köre. Annyi mindenesetre kiderült, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálat során a faji alkat mint hatékony tényező merül fel, melylyel való foglalkozás elől a kutatás el nem zárkózhatik. Az is bizonyos, hogy ezen alkalommal a lelki alkatnak több tényleges, valóságos tulajdonsága jut éles megvilágításba, sokkal élesebbe, mint ha csak irodalmi avagy pláne költői nyilatkozatokra, reflexiókra támaszkodva iparkodunk velük megismerkedni. A „sirva vigad a magyar" „ha kérik az ingét is adja" s hasonló közmondások és irodalmi eredetü szálló igéknél sokkal világosabban, nagyobb precizióval állapithatja meg lelkialkatunk egyes sajátságait a történeti kutatás, ha azokat azon formákban tekinti, melyekben a társadalmi, politikai, s mint láttuk gazdasági eseményekre reagálnak. Ennyiben, azt hisszük, kutatásunknak van némi pozitiv eredménye.

Más feladat volna a megismert egyes lelki sajátságokat körvonalaznunk és faji alkatunk egészében elhelyeznünk. Ehhez a megvizsgált terület, a bortermelés, sokkal szükebb körü, sem hogy biztosithatna bennünket tévedések, egyes tényezők túlbecsülése vagy elhanyagolása ellenében. Annál kevésbbé, mivel hasonló kutatásokkal történettudományunk még a rokon tárgyak körében sem rendelkezik és faji alkatunkról, Széchenyi István müveiben elszórt megjegyzéseket leszámitva pozitiv ismerettel alig rendelkezünk. Igy csak általánosságban mondhatjuk ki, hogy a bortermelés vizsgálatánál faji alkatunkat illetőleg kétségtelenül meggyőződtünk, hogy az nem az, amit a német „wirtschaftlich" szóval fejez ki. Célszerü gazdasági termelésre önmagától, külső befolyás, tanitás, példaadás, buzditás nélkül nem hajlandó, nincs rá kedve, nincs hozzá ösztöne. Ha akarata, külső be-

hatás alatt, mégis mozgásba jön ez irányban, előbb-utóbb megáll és elakad. Földjének természeti kincsei, melyekről tudomása van, nem ösztönzik azok kihasználására. Nem lát bennük gazdasági objektumokat, melyekre munkát fordítva magának jövedelmet, gyarapodást, vagyonosodást, élvezeteket szerezhetne. Egészben véve úgylátszik, hogy a gazdasági termelés iránt csak addig van érzéke, míg az a saját személyi szükségleteit, fogyasztását elégíti ki. Ami azontúl van, a termelés mások szükségletére, a nyereségre termelés, a termelés és a nyerészkedés önmagáért, ami a kapitalista tehetségü népek sajátsága, mindez öt nem érdekli. A saját szempontján túl a gazdasági termelés iránt közömbös, ennek érdekében nem tartja érdemesnek nyugalmáról, nézeteiről lemondani. Szinte ellentéte a „wirtschaftlichnak", attól pedig, amit kereskedelmi tehetségnek, mozgékonyságnak nevezünk, oly távol van, mint ég és föld, tüz és víz.

Mélyebb összefüggések kutatásába itt nem bocsátkozhatunk. A gazdaságosabb termelés pozitiv akadályai közt hiúságot, mozdulatlanságot, csökönyösséget, képzelgéseket, illuziókat találunk, a Széchenyitől annyiszor kárpált nemzeti hibákat. Viszont a nyerészkedési képtelenség, a „gazdaságosság" hiánya arra mutatnak, hogy fajunk alapjában véve csekély igényü, könnyen megelégedő, nagy törekvésekre, nagy akarásokra fel nem lendülő. Azt is észrevettük, hogy vidékbeli és társadalmi külömbség nélkül egyformán reagál a gazdasági élet benyomásaira. A gazdag, müvelt hegyaljai nemes, aki romlékony borát bátran elküldi az operenciás tengeren túlra is, meg a tabajdi paraszt, aki rossz borkotyvasztó ugyan, de élvezője saját borának, kétségtelenül ugyanazon fajiság példányai. Hogy hol, a lélek minő mélységében találkoznak ez annyiféle szinü, de kétségtelenül egy lényegü egyének, ehhez a kérdéshez most annál kevésbbé merészkedünk közeledni, mert ez a magyar történeti szintézisnek egyik legmagasabb és legnehezebb feladata.

Befejezésül még egy szót. Történetirásunk és a magyar nagyközönség közt legalább is két generáció óta nincs meg

többé az a kontaktus, mely régebben, Bél Mátyástól és a jezsuita történetíróktól kezdve egész Szalay Lászlóig és Horváth Mihályig megvolt. Félszázad óta hol a tudomány volt modern és a közönség botorkált utána értetlenül, hol a közönség tartá a tudományt ósdi vaskalapnak, melylyel nem kell többé törődnie. Kölcsönös megértés így létre nem jöhetett. E permanens érdekhiány alatt az érintkezés részben a sajtó, részben, szintén a sajtó segélyével, illetéktelen tényezők által bonyolíttatott le, minek tudományos és erkölcsi kárait eléggé ismerjük. Legujabban mintha megint felébredne a régi direkt érdeklődés és leáldozóban volna a parazita közvetítők napja. Sajnos, a kezdet kezdetén vagyunk és félreértések nincsenek kizárva. Nem szeretném, ha jelen kis munkám is tárgya lenne egy íly félreértésnek. Nem szeretném, ha faji alkatunk objektív vizsgálatát és benne faji hibák, a haladás kerékkötői felfedezését valaki megint a „lemondás történetfilozófiájának" nézné. Buzdításnak arra, hogy tegyük ölbe kezeinket és ne dolgozzunk, mert úgyis művelhetetlen keleti faj vagyunk. Aki ilyen vádat emel, az nem szokott hozzá a nehéz munkához. Fajunk nehezen mozdíthatósága csak a forradalmi és gyorslábú haladást zárja ki, de nem a meglevővel számoló, a konzervatív menetü reformot. És minél nehezebben tudjuk megmozdítani az ősi alkatot, minél hatalmasabb az abban lakozó vis inertiae, annál inkább meg kell feszíteni minden erőnket a célbavett változtatás, a reform érdekében. Amint már Széchenyi is így tett és így tettek és tesznek bortermelésünk tanult vezéremberei, kiknek százéves fáradozásai adták e munkámnak szívesen felhasznált anyagát.

Tartalomjegyzék.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel tudományos egyesület alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése.

A társaság vezetésére a következők választattak meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaság alapító rendes tagjai: Pauler Ákos, Kornis Gyula, Melich János, Németh Gyula, Tolnai Vilmos, Horváth János, Zolnai Béla, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Domanovszky Sándor, Buday László, Ereky István, Nagy József, Gragger Róbert, Huszti József, Eckhardt Sándor, Fest Sándor, felvinczi Takács Zoltán, Hekler Antal, Gerevich Tibor, Gombocz Endre.

A Minerva-Társaság alakuló ülésén elhatározta, hogy a magyar szellemi élet történetének művelésére *„Minerva"* címen folyóiratot ad ki. A folyóirat szerkesztésével Horváth Jánost és Thienemann Tivadart bizta meg.

A Minerva-Társaságra és a folyóiratra vonatkozó minden közlemény, valamint tagdíj és előfizetés (évi 200 korona.) Thienemann Tivadar címére küldendő (Budapest, I., Tigris-utca 5. sz.)

AZ EDDIG MEGJELENT FÜZETEK TARTALMA:

THIENEMANN TIVADAR: A pozitivizmus és a magyar történettudományok.

KORNIS GYULA: Új magyar filozófiai rendszer.
Pauler Ákos filozófiája.

NAGY JÓZSEF: Taine és Riedl.

ZOLNAI BÉLA: Nyelvtudomány és szellemtörténet.
A filozófia föltámadása.
A Minerva-Társaság.

RIEDL FRIGYES HAGYATÉKA.

SZEKFŰ GYULA: Faji sajátságaink gazdaságtörténeti világításban.

HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. A szintézis alapelvei.

ECKHARDT SÁNDOR: Magyar rózsakeresztesek.

PUKÁNSZKY BÉLA: Schopenhauer és a századvégi magyar líra.

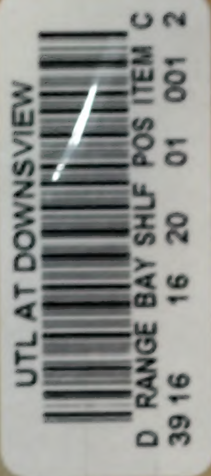
THIENEMANN TIVADAR: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban.
A német tudomány köréből.
Száz semester.

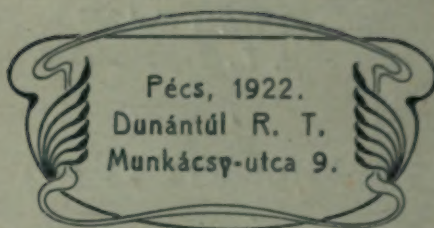
GRÓF TELEKI PÁL: Synthesis a földrajzi előadásban.

SZEKFŰ GYULA: Faji sajátságaink gazdaságtörténeti világításban.

PUKÁNSZKY BÉLA: A magyar Hegel-vita.

KOSZÓ JÁNOS: Fessler és a romantikus történet fölfogás.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 16 20 01 001 2

Pécs, 1922.
Dunántúl R. T.
Munkácsy-utca 9.